

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Beuó Elol.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>Seventy years of medieval archaeozoology in Hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospites or what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITOÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in Ottoman art of Balkan-origin jewellery found in Ottoman Hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból.	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective.</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhitek	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefactes from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetése és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagygalambfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagygalambfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez <i>New data relating to the Arpadian-age larger dug-out structures</i>	369
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből <i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	385
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között <i>The Zemplín Cup between East and West</i>	397
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről <i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	417
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban <i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	439
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén <i>Struggles in the middle part of the realm</i>	455

EGY REPRESENTÁCIÓS FORMA VÁLTOZATAI – ZSIGMOND-KORI CSEMPÉS ÉS OSZMÁN-TÖRÖK SZEMES KÁLYHÁK A CSÓKAKŐI VÁRBAN

Hatházi Gábor¹ – Kovács Gyöngyi²

A csókakői vár (Fejér vármegye, móri járás) 1997 óta zajló feltárása 2017-ben fejeződött be (1. ábra 1–3), így az utóbbi években nagyobb lendületet vett a leletanyag feldolgozása.¹ Munkánk során prioritás a vár tárgyi emlékeit ugyanazon súllyal kezelni, mint az épített emlékeket: azon céllal és igénnyel, hogy e leletanyag ne csak az építészettörténeti időrend támpontjául szolgáljon, hanem a vár mindenkori lakóinak anyagi kultúrájáról és életmódjáról is minél teljesebb összképet, egyfajta korszakonkénti „szociokulturális láttelepet” is nyújtson. Érdekes szelete a kérdéskörnek a reprezentáció. A 13–17. század folyamán mindvégig használt csókakői vár különböző korszakaiban ennek megnyilvánulási formái (bizonyos időszakokban a teljes hiányuk, avagy – meglétük esetén – azok jellege és mértéke) jelentősen eltértek egymástól, jelezve az erősség (valamint birtokosai, előljárói) súlyának és különböző funkcióinak időről-időre beálló változásait, a hangsúlyok eltolódásait. E tekintetben a csókakői leletanyag egyik legfigyelemreméltóbb tárgycsoportja a kályhacsempe- és kályhaszemanyag. Az abból kiolvasható tendenciákra fókuszáló alábbi tanulmányunkkal szeretnénk köszönteni a jelen kötet ünnepeltjét, a számos más kutatási terület mellett a székeleykeresztúri kályhacsempék régészét.

A CSÓKAKŐI VÁR

A Vértes oldalában emelt csókakői vár Fejér vármegye egyetlen ma is álló középkori eredetű, sziklára épült kővára. A Csák nemzetség építtette a 13. század második felében, több környékbeli várral együtt (Oroszlánkő, Gesztes, Vitány). Helyzetét alapvetően határozta meg Székesfehérvár királyi központ, valamint több forgalmas kereskedelmi út közelsége.

A Székesfehérvártól mintegy 25 km-re található, a középkorban jelentős uradalommal rendelkező erősség 14–16. századi urai között – a királyi birtoklást követően – olyan jelentős főúri családok tűnnek fel, mint a Rozgonyiak, Kanizsaiak, Nádasdyak. A Bakicsok várfoglalása az 1530-as évek közepétől már a végvári idők előjátéka, amit 1543/1544-től oszmán fennhatóság követett, amely – a tizenöt éves háború (1593–1606) pár évét kivéve – 1687-ig folyamatos volt. Katonai funkciója a 17. század végéig megmaradt. Bél Mátyás az 1720–1730-as években már romként emlékezik meg róla.

A vár szisztematikus régészeti kutatása az 1960-as évek elején kezdődött, majd 1997 és 2017 között több ütemben folytatódott, eredményeként a vár csaknem egésze feltárássra került.²

A szerzők: ¹régész, osztályvezető (Kulturális és Innovációs Minisztérium, gabor.hathazi@kim.gov.hu); ²régész, tudományos főmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, kovacs.gyongyi@abtk.hu).

¹ Az anyagfeldolgozás 2022-től a „Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikro-regionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon” c. projekt keretében folyik, NKFIH/OTKA támogatással (K–22/143099, témavezető: Kovács Gyöngyi). A munkát a HUN-REN BTK Régészeti Intézet és a Szent István király Múzeum közötti együttműködési megállapodás is támogatja. A leletanyag a Szent István Király Múzeum gyűjteményének része.

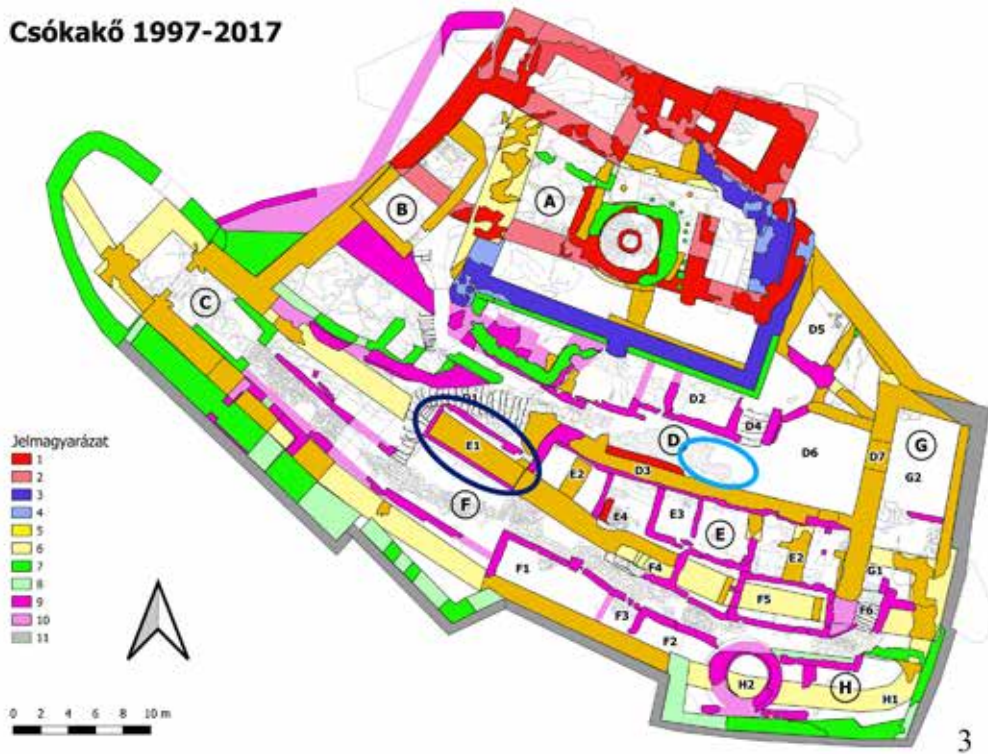
² A vár történetéről, uradalmáról, az írott forrásokról, a kutatástörténetről és feltárási eredményekről eddig megjelent átfogóbb összegzések: HATHÁZI 1999, 7–13, 22–75; HATHÁZI 2010, 15–151; HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 111–130; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 28–49, további irodalommal.

1

2

Csókakő 1997-2017

3

4

5

1. ábra. Csókakő. 1. Földrajzi elhelyezkedés. (Térkép: Varga Zsóka); 2. A vár látképe. (Fotó: Kovács Gyöngyi); 3. Feltárási alaprajz. (Rajz: Holl Balázs; felmérés: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás; HATHÁZI – KOVÁCS 2019 nyomán). Világoskékkel jelölve a Zsigmond-kori csempék, sötétkékkel jelölve a török kályhaszemek előkerülési helye; 4–5. A Zsigmond-kori csempék és a török kályhaszemek előkerülési helye. (Fotó: Szent István Király Múzeum)

Jelmagyarázat a 3. képhez: A: felsővár, B: kápolna, C: kaputorony, D: felső terasz, E: középső terasz, F: alsó terasz déli sávja, G: a keleti sáv, H: délkeleti sarokvédmű. 1: 13. század, 2: 13. század, kiegészítés, 3: 14. század, 4: 14. század, kiegészítés, 5: 15. század (1430–1496), 6: 15. század, kiegészítés, 7: 16. század első fele (1530-as évek), 8: 16. század első fele, kiegészítés, 9: oszmán kor (1543/44–1687), 10: oszmán kor, kiegészítés, 11: modern műemléki falazás.

Fig. 1. Csókakő. 1. Geographical location. (Map: Zsóka Varga); 2. View of the castle. (Photograph: Gyöngyi Kovács); 3. Ground plan of the excavations. (Drawing: Balázs Holl; survey: Balázs Holl, Krisztián Pokrovenszki, Tamás Belegrai; after HATHÁZI – KOVÁCS 2019). Light blue oval ring: the area where Sigismund-era tiles were found, dark blue oval ring: the area where Ottoman stove tiles were recovered; 4–5. Locations at which Sigismund-era and Ottoman stove tiles were found. (Photograph: Szent István Király Museum, Székesfehérvár)

A ZSIGMOND-KORI CSEMPÉS KÁLYHÁK

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A jelen tanulmányban tárgyalt csempék 2015–2016-ban, az erősség kaputornyának falszorosából induló, s az alsóvár ún. felső sziklateraszára vezető lépcsősor folytatását képező kis utcában kerültek napvilágra (1. ábra 3-D, 5). A kelet–nyugati tengelyű sikátort északról a 13–14. századi eredetű, majd a 14–15. század fordulóján átalakított felsővár (1. ábra 3-A), délről az alsóvár középső sziklateraszán emelt, legalább kétszintes 15. századi palotatömb (1. ábra 3-E) fogja közre. A kályhaanyag erősen töredékes formában, de jól körülhatárolható, zárt együttesként őrződött meg, az utca 15. századi köves burkolatának többször megújított kőporos-habarcsos-kaviccsos ágyazatába töltve. A két tömörített ágyazat (felső fehér köves-kőporos: SE 16.031, alsó sárga köves-kőporos: SE 16.042) határán jelentkező, barna-faszenes-kályhacsempés elterítést (SE 16.030)³ I. Ulászló (1440–1444) és Hunyadi Mátyás (1458–1490) denárjai keltezik.

A CSEMPÉK NÉHÁNY KÖZÖS JELLEMZŐJE

A számos csempetípust felsorakoztató vegyes anyag néhány vonatkozásban általános, közös jellemzőkkel rendelkezik. A töredékek anyaga rózsaszín vagy halványbarna, többnyire finoman iszapolt, egyes daraboknál (szórványosan) megfigyelhető némi apró kavicsszemcsés vagy csillámos soványító adalék is. A csempék jól kiégetettek, és közvetlenül (engób alap nélkül) fed rájuk a barna vasoxid pettyekkel-foltokkal tarkított, sárgászöld ólomház. E ház vastagsága, fénye és színtónusai már szélesebb palettán mozognak. (A színtartomány a világosabb változatoktól a sötétebb, barnászöld árnyalatokig terjed, a vasoxid pettyek koncentrátságától, foltokba tömörülésétől függően.) A vázolt különbségek nem feltétlenül esnek egybe típusbeli különbségekkel, vagyis egyazon típusba tartozó töredékeknél is észlelhetők a szín, a soványítás, a ház árnyalatnyi

³ A csempés elterítés nyugatabbi szakaszán egy – a kis utca déli peremén futó, már ismertetett alsó sárga járósint ágyazatba (SE 15.018) és a csempés rétegbe egyaránt belevágó – 16–17. századi árokból (SE 15.013) szintén jelentős arányban kerültek elő csempetöredékek. Néhány darab a kis utca végén, az alsóvári palotaegyüttes belső udvarának (1. ábra 3-D, 6) Mátyás kori törmelékes feltöltéséből is előkerült (KOVÁCS 2023, 60).

különbségei, ami inkább az egymástól kissé eltérő gyártási szériákra utalhat. A fiókos és dongás csempehátak mázbevonat nélküliek (legfeljebb előlapjuk megfolyásai észlelhető rajtuk). Az agyagtapasztás, a másodlagos átégés nyomai és a koromfoltok rendszeresek.

A ZSIGMOND-KORI BUDAI CSOPORTOKBA JÓL BESOROLHATÓ TÍPUSOK

Zsigmond-kori budai I. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – mesejelenet (nyúl, sün, tölgy) (2. ábra 1–3). A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1400-as évek eleje és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több színben is, szélesebb körű (Buda-Királyi palota, Vértesszentkereszt-Monostor, Várpalota-Palota, Kereki-Vár, Ozora-Vár).⁴ A csókakői példányok kiszerezhető oldalmérete megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 × 26 cm).

2. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – heraldikailag balra néző, ágaskodó, koronás cseh oroszlán (2. ábra 4–6).⁵ A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás újabban 1402 és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több színben is, szélesebb körű (Buda, Nyék-Vadászkastély, Vértesszentkereszt, Várpalota, Kereki).⁶ Az előlap oldalmérete nagyjából megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 × 26 cm).

3. Négyzet alakú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – összetett vakmérműves rozettával (2. ábra 7, A). A dongás és fiókos háttal egyaránt készült csempefajta a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás 1408 és az 1410-es évek közepe közötti időszakra valószínűsíti. A típus eddig csak Vértesszentkereszt és Várpalota lelőhelyekről volt ismert,⁷ ami a földrajzi közelség okán különösen figyelemre méltó, Vértesszentkereszt esetében birtoktörténeti kapcsolatokkal is párosulva. A csókakői változat hátrésze nem ismert, az előlap negatívjának minősége a plasztikus és részletgazdag várpalotai darabok és a lapos, elmosódott vértesszentkeresztű példány közé esik. Feltételezhető oldalmérete a kb. 26 × 26 cm-es várpalotai változatnak felelhet meg.⁸

Zsigmond-kori budai II. csoport

1. Téglalap alakú, dongás hátú csempe, zárt előlapján – többszörösen tagolt léckeretben – a Kusalyi Jakcs család címere (3. ábra 1–2).⁹ A kályha felső részéhez tartozó darab a csoport 13. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1410-es évek közepe és az 1420-as évek közepe közti időszakra valószínűsíti.¹⁰ Feltűnése Csókakőn már önmagában is figyelemre méltó: a Kusalyi Jakcs-címeres csempék jelenléte eddig Budára korlátozódott, a vidéki kályhákön nem volt igazolható. A csókakői változat különlegessége az a címeres mező feletti, kockapártázattal lezárt, tagolt párkányzat, mely a 13. típus eddig ismert példányain nem lelhető fel. Kézenfekvő lenne

⁴ HOLL 1958, 228, 231, 30. kép; HOLL 1984a, 212–213, 3. ábra 2–3; HOLL 2002, 357, 364–365, 1. kép 2, 4. kép 2; KOZÁK 1981, 182, 1. kép 3; KOZÁK 1993, 223, 37. tábla 3; VIZI 2015, 48, 2. tábla 1; KOCSIS – VARGA 2020, 174, 180, 1–3. ábra.

⁵ HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép A.

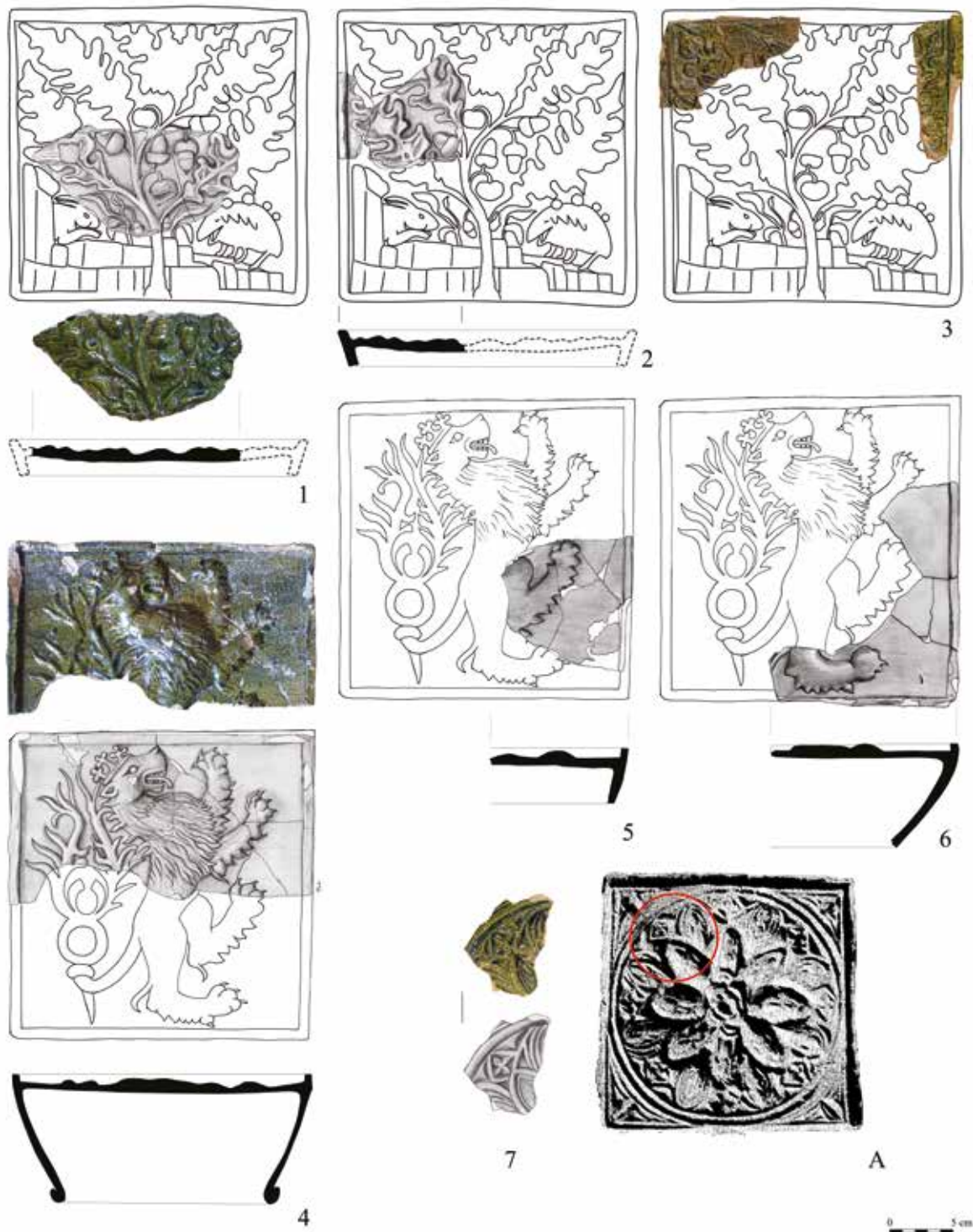
⁶ HOLL 1971, 163, 114. kép; HOLL 1984a, 213, 6. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 11, 7. kép 11; KOZÁK 1981, 184, 3. kép 1; KOCSIS – VARGA 2020, 174, 180, 4. ábra 1–2. Zsigmond cseh oroszlános hazai címerhasználat máris 1402-től adatolható (HOLL 2010, 713. és 12. jegyzete).

⁷ HOLL 1984a, 214, 7. ábra; HOLL 2002, 357, 363–364, 1. kép 16, 17. kép 16; KOZÁK 1984, 190, 1. kép 3; KOZÁK 1993, 226, 40. tábla 2.

⁸ A vértesszentkeresztű példány (fotójának léptékéből ítélve) 22 × 22 cm-es, ellentétben leírásával. Lásd előző jegyzet.

⁹ HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép B.

¹⁰ HOLL 1958, 235, 238, 48. kép; HOLL 1984b, 12, 9–10. kép; *Sigismundus* 2006, 335–336 (Kat. 4.33); HOLL 2010, 715–718, 8. ábra 3; *Szívmelegengető középkor* 2018, 241–242 (Kat. 3. 110), további irodalommal.

2. ábra. 1–7. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori I. csoportba tartozó kályhacsempék (1–3: I/2. típus; 4–6: I/11. típus; 7: I/16. típus). (Fotó: Hátori Péter; rajz: Éber Magda);

A: a I/16. típus vértesszentkereszti változata. (KOZÁK 1984 nyomán)

Fig. 2. 1–7. Csókakő Castle. Stove tiles assignable to Group I of the Age of Sigismund Buda finds (1–3: Type I/2; 4–6: Type I/11; 7: Type I/16). (Photograph: Péter Hátori; drawing: Magda Éber);

A: Version from Vértesszentkereszt of Type I/16. (After KOZÁK 1984)

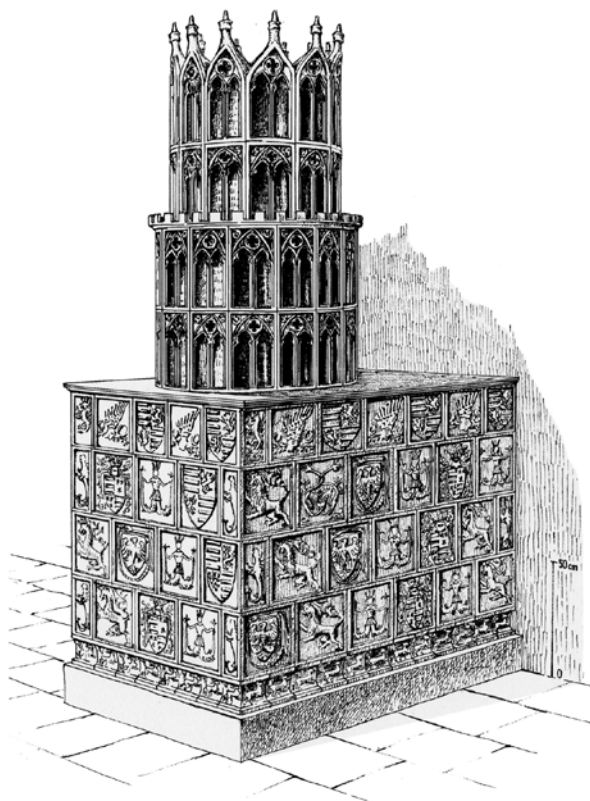

3. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori II. csoportba tartozó Kusaly Jakcs-címeres csempe pártázatos változatának darabjai (II/13b. típus). (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 3. 1–2. Csókakő Castle. Pieces of the crenelated type of Kusaly Jakcs armorial tile assignable to Group II of the Age of Sigismund Buda tiles (Group II/Type 13b).
(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

4. ábra. A Zsigmond-kori budai IV. csoport kályhája, Holl Imre és Egyed Endre rekonstrukciója. (HOLL 2010 nyomán)

Fig. 4. An Age of Sigismund Group IV Buda stove. A reconstruction made by Imre Holl and Endre Egyed. (After HOLL 2010)

erre tekintettel a 13a és 13b típusok bevezetése. A csókakói (13b) változat párkányzatát nem utólag, a kályharakás során illesztették a címeres mezőhöz, hanem egy testet alkot azzal. A két egységet csak a díszítés választja el egymástól (egyszerű vonalkeretbe foglalt zezzug- vagy farkasfogas kötélminta). Mérete – a párkányzatot leszámítva – kisebb a budai (13a) példányoknál. Egyébként egy csempe alapváltozatának pártázatos párkánnyal való kiegészítése nem példa nélküli ebben az időszakban, ugyanez figyelhető meg a korban is egyező Zsigmond-kori IV. csoport 16. típusánál is.¹¹ Utóbbi helyét Holl Imre és Egyed

Endre a IV. csoport kályhájának rekonstrukcióján a kályha – lépcsős tagolással két szakaszra osztott – felső traktusának köztes párkányzati elemeként határozta meg (4. ábra).¹² Nem kizárt azonban, hogy – egyszerűbb szerkezet esetében – a kályhát felül lezáró oromcsempeként is szolgálhatott.

Zsigmond-kori budai V. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – kettős (külső lécz-, belső pálca) keretben – a Szántói Lack család és egy ismeretlen rokon előkelő vegyes, négyelt címere, a Sárkányrend jelvényével övezve (5. ábra 1).¹³ A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1430-as évekre valószínűsíti. Elterjedtsége szélesebb körű (Buda, Nyék, Óbuda-Királynéi palota, Pomáz-Kastély, Esztergom-Malombástya).¹⁴ A csempét díszítő címer kelyhes negyedeinek főúri családhoz kötése Lővei Pálnak köszönhetően már megoldott, a másik két címernegyed tekintetében még megoszlanak a vélemények. Holl Imre a koronából kiemelkedő alakot korábban kiterjesztett szárnyú lényként értelmezte, később viszont két szarvasagancslapát által közrefogott sas mellképeként határozta meg, és a Pacali Peres család 1431-ben elnyert címerével azonosította (5. ábra A).¹⁵ Ezzel szemben Boldizsár Péter az esztergomi

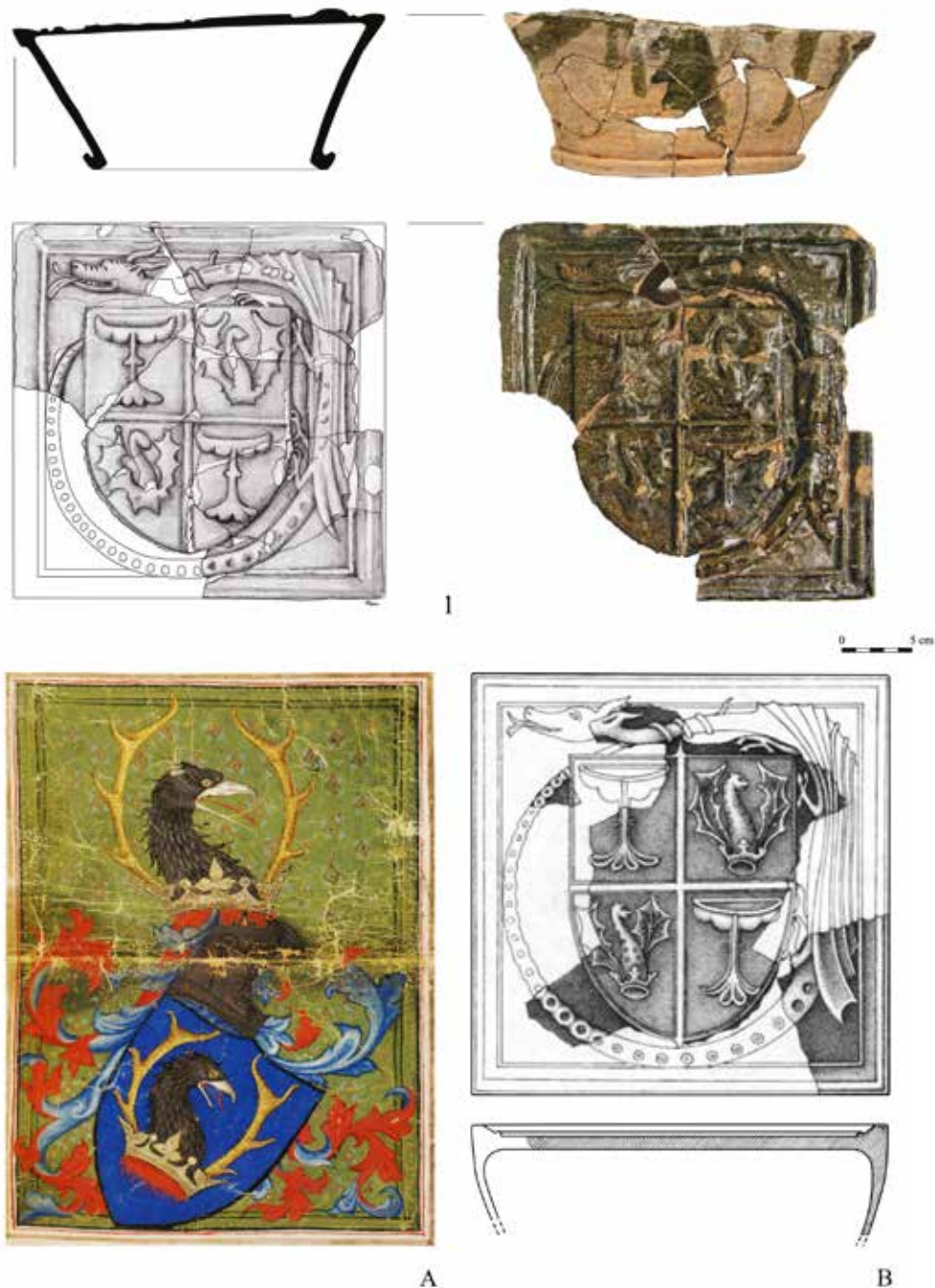
¹¹ HOLL 1990, 77–78. Maga a kockapártázat késő Anjou-kori előzményekre megy vissza (BOLDIZSÁR 1989, 98, 4. ábra), de jelen van az 1415 és 1437 közé keltezett pomázi anyagban is (HOLL 2010, 731, 18. ábra 9).

¹² HOLL 1990, 25. kép; HOLL 2010, 9. ábra 1.

¹³ HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 130, 16. kép.

¹⁴ HOLL 1958, 243–244, 62. kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; *Sigismundus* 2006, 347 (Kat. 4.49), 413–414 (Kat. 4.133); HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép; *Szívmengető középkor* 2018, 242–243 (Kat. 3.111), 245–246 (Kat. 3.115), további irodalommal.

¹⁵ *Szívmengető középkor* 2018, 245–246, (Kat. 3.115). Lásd még: https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg

5. ábra. 1. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori V. csoportba tartozó csempe (V/2. típus).
 (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda); A: A Pacali Peres család 1431-ben elnyert címere.
https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg; B: az V/2. típus Esztergom-Malombástya lelőhelyről ismert példánya. (BOLDIZSÁR 2016 nyomán)

Fig. 5. 1. Csókakő Castle. Tile assignable to Group V of the Age of Sigismund Buda tiles (Type V/2). (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A: The Pacali Peres family's coat of arms granted in 1431. https://hu.wikibooks.org/wiki/C%C3%ADmerhat%C3%A1roz%C3%B3/Peres_c%C3%ADmer#/media/F%C3%A1jl:Paczalai_Peris_c%C3%ADmer.jpg; B: Example of a Type V/2 tile known from the Esztergom-Malombástya excavation site. (After BOLDIZSÁR 2016)

példány rajzán a „sárkányos” értelmezéshez tért vissza, de az ebből óhatatlanul következő címertani, genealógiai (és esetleges kronológiai) konzekvenciák levonása nélkül (5. ábra B).¹⁶ A csókakői változat méretei megfelelnek a budai és az esztergomi példányoknak. Csempeképe kissé elmosódott, így nem tud hozzájárulni a címerábrázolás értelmezési kérdéseéhez.

A BUDAI CSOPORTOK ANYAGÁVAL ROKONÍTHATÓ, EDDIG ISMERETLEN VAGY PONTOSAN NEM BESOROLHATÓ TÖREDÉKEK

1. Téglalap alakú, dongás hátú, nyitott csempe, pereme bordaköteges díszű (6. ábra 2). A kályha felső részéhez tartozó elem hiányos (csak alsó felében fennmaradt) csempén áttört előlapra utaló nyomok nem észlelhetők. Formája, mérete és keretezése mégis felveti a budai I. csoport 6a–6b és 7a–7b, valamint a II. csoport 14. típusával való rokoníthatóságot (6. ábra B).¹⁷ Nem kizárt, hogy e 2–3 csúcsíves, felette rózsablakot idéző áttört mérműves csempéknek egyfajta redukált, „üres fülkés” változatával állunk szemben, melyen az eredeti díszítésből csak a bordaköteges keretet alkalmazták. Az sem zárható ki, hogy a csempe megsemmisült felső fele volt csak áttört előlapos.¹⁸

2. Áttört mérműves díszítőrendszerhez tartozó, vakmérműves részletekkel is rendelkező orrtagos töredékek (6. ábra 1a–1b). Csókakőn tehát jelen kellett lennie az előző darab kapcsán hiányolt, áttört mérműves csempéknek is, de az ezt jelző töredékeinkhez egyelőre nem tudunk biztonsággal csempetestet rendelni. Mázuk tónusa kizárja az előző csempéhez való tartozást. Töredékeink rokonságot mutatnak a Zsigmond-kori I. csoport 21. és II. csoport 7. típusaival, pontosabban az azok „rózsablakát” sugarasan felosztó küllők orrtagos díszével (6. ábra A),¹⁹ de felfedezhetőek hasonlóságok a III. csoport 3–4. típusával is.²⁰

3. Téglalap alakú, dongás hátú félcsempe, zárt előlapján vakmérművel (orrtagos kettős csúcsív, felette letört „rózsablak”, ill. rozetta csonkja) (7. ábra). A kályha alsó részéhez tartozó sarokelem hiányos, így tényleges magassága csak feltételezhető: zárt együttesünk négyzetes csempéinek 26 × 26 cm körüli méretéhez igazodhatott. Darabunkat csúcsíves-rozettás/rózsablakos díszítése a különböző Zsigmond-kori kályhák felső részéhez tartozó dongás hátú, áttört mérműves nagy csempékkel rokonítja (elsősorban a budai I. csoport 6a–6b. és 7a–7b., 21., II. csoport 7. és 14. típusal),²¹ mely típusok vakmérműves megfelelői is ismertek Vértesszentkeresztről, Székesfehérvárról.²² Még közvetlenebb a kapcsolat a budai III. csoport áttört mérműves 4. típusával,²³ mintakincs és funkció (szintén a kályha alsó részéhez tartozó sarokcsempe) terén egyaránt. A csúcsíves-rózsablakos kompozíció sarokcsempén való vakmérműves megjelenítése a visegrádi fellegrvár nagycsempés Zsigmond-kori kályháján is tetten érhető.²⁴ A csókakői vakmérműves sarokcsempe rajzolata és plasztikussága a budai II. csoport 6. típusához (Zsigmond négyelt címere feletti, kettős

¹⁶ HOLL 1958, 243, 62.kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép. Holl 1958-ban még maga is „koronából kinövő szárnyas állatalak” meghatározást adott, és csak 1990-től nyert teret az „agancsos-madaras” értelmezés.

¹⁷ HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; HOLL 1984a, 212, 1–2. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 63–64 (Kat. 1.5), 89 (Kat.2.31), 144–145 (Kat.3.7), 272–275 (Kat. 4.15).

¹⁸ E felvetést talán megengedő, s mintául szolgáló késő Anjou-, kora Zsigmond-kori, felső részén zárt csempe-típusok: BOLDIZSÁR 1989, 97–98, 2. és 5. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 76 (Kat. 2.13) (vö. 6. ábra C).

¹⁹ HOLL 1958, 235, 42. kép; HOLL 2002, 357, 1. kép 21; *Szívmelengető középkor* 2018, 272–275 (Kat. 4.15. k.).

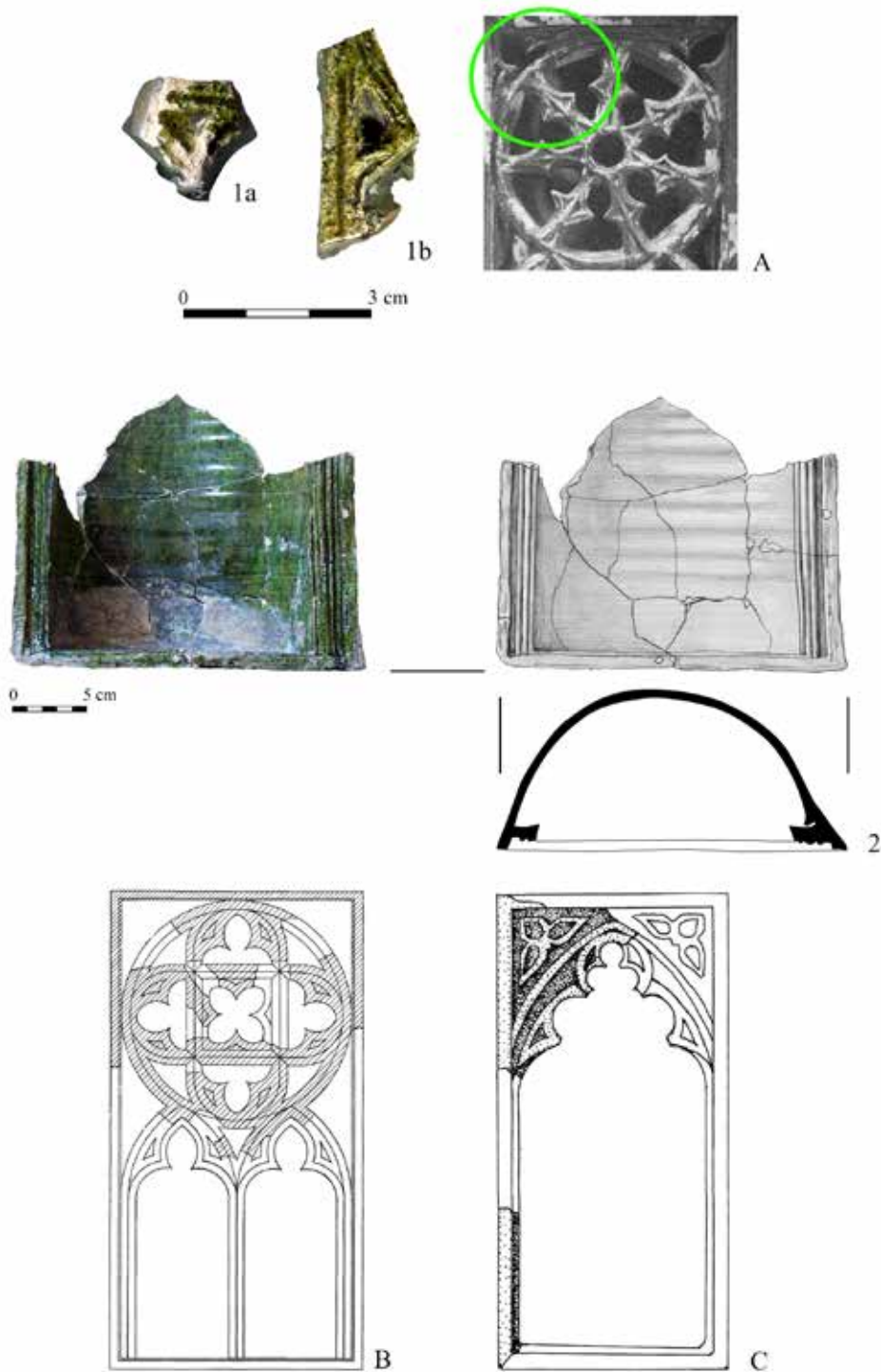
²⁰ HOLL 1958, 241, 55. kép. E tekintetben főként a rózsablakot övező, egyenes peremsíkok sarkokhoz közeli orrtagjai érdekesek.

²¹ HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; HOLL 1984a, 212, 1–2. ábra; HOLL 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; *Szívmelengető középkor* 2018, 63–64 (Kat. 1.5), 89 (Kat.2.31), 144–145 (Kat. 3.7), 272–275 (Kat. 4.15).

²² KOZÁK 1984, 195, 3. kép 2; BOLDIZSÁR 1992, 86, 70. kép.

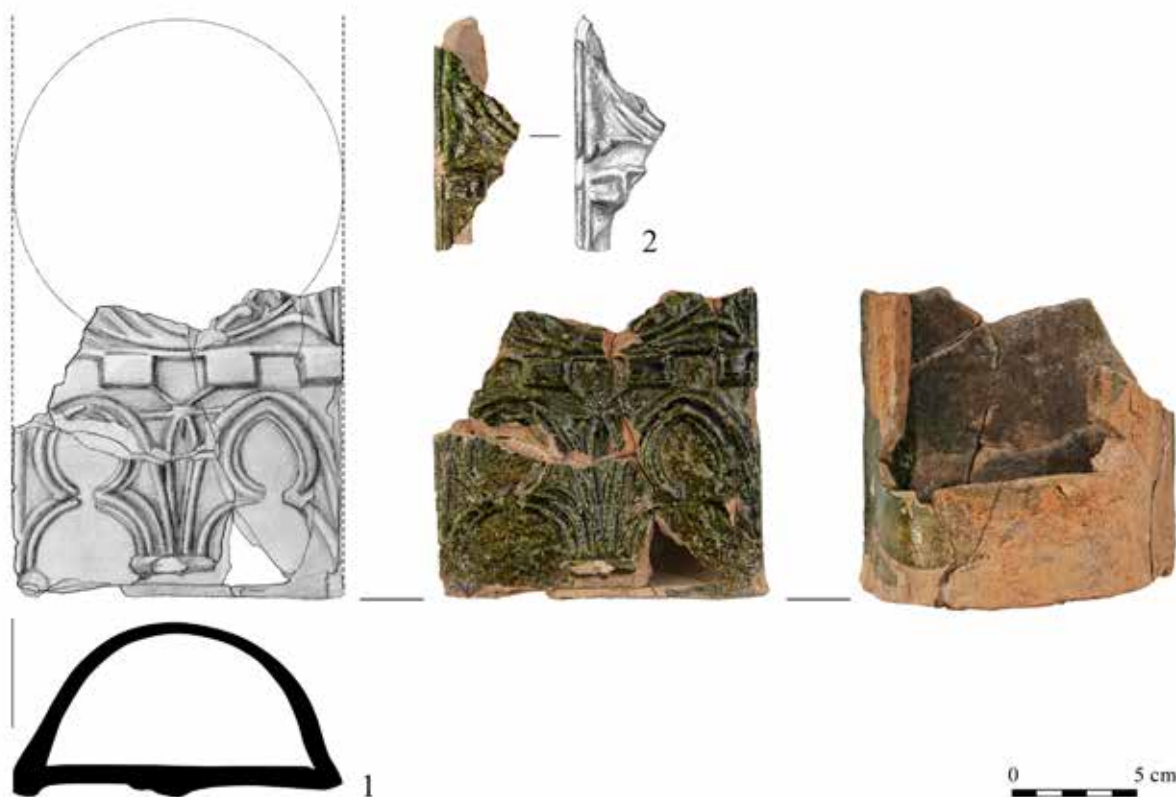
²³ HOLL 1958, 241, 55. kép.

²⁴ KOCSIS 2006, 128, 14. ábra; *Szívmelengető középkor* 2018, 271–272 (Kat. 4.14.c).

6. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A Zsigmond-kori budai csoportokkal rokonítható egyéb csempetöredékek. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda); A–B: budai Zsigmond-kori csempék (II/7. és I/6a. típusok). (HOLL 1958 nyomán); C: késő Anjou-kori-kora Zsigmond-kori csempe, Buda. (BOLDIZSÁR 1989 nyomán)

Fig. 6. 1–2. Csókakő Castle. Other fragments of tiles that can be brought into connection with the Age of Sigismund Buda groups. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A–B: Buda tiles from the Age of Sigismund (Types II/7 and I/6a). (After HOLL 1958); C: Tile from the later part of the Age of the Angevins / earlier part of the Age of Sigismund, Buda. (After BOLDIZSÁR 1989)

7. ábra. 1–2. Csókakő-Vár. A budai Zsigmond-kori csoportokkal rokonítható vakmértűves sarokcsempék darabjai. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 7. 1–2. Csókakő Castle. Corner tiles with blind tracery that can be brought into connection with the Buda Sigismund-era groups. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

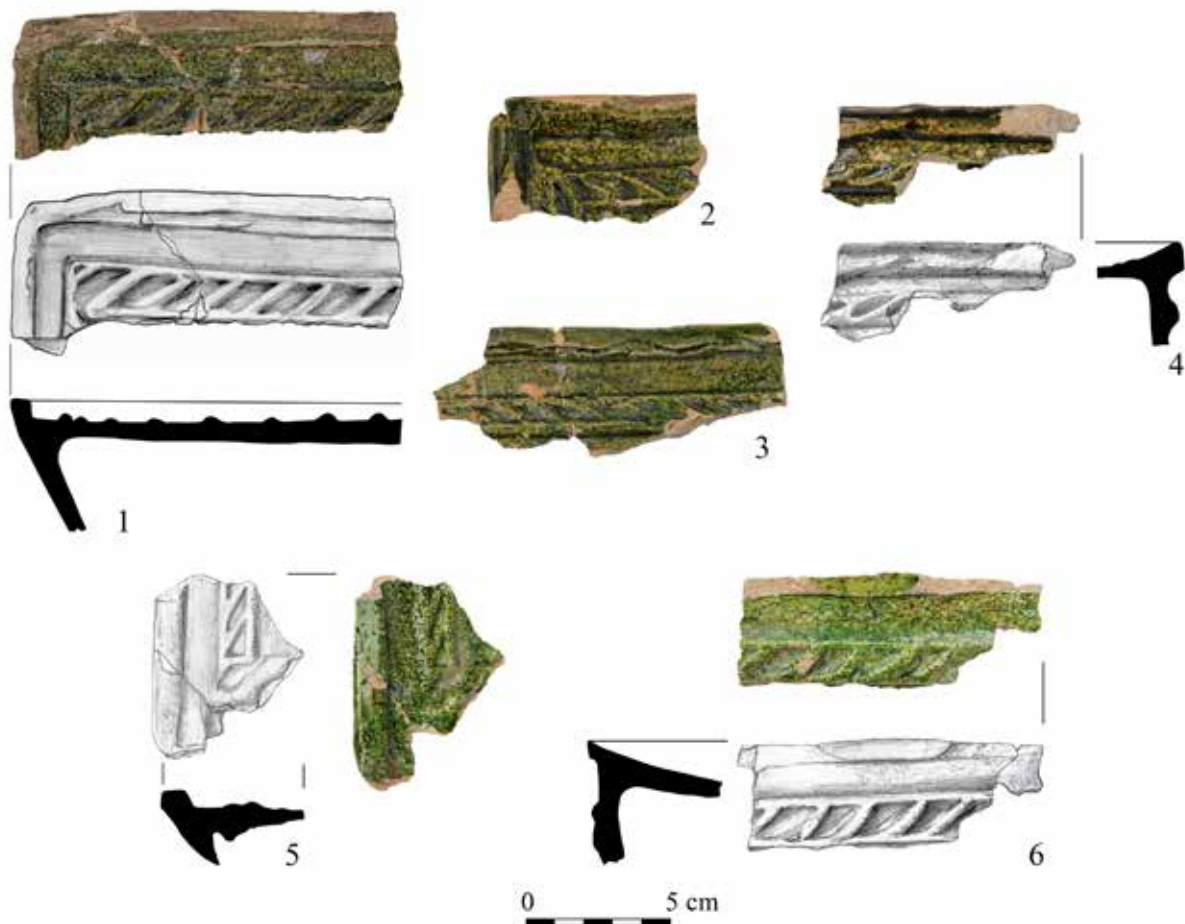
csúcsíves-liliomos díszű vakmértűves mező) áll a legközelebb.²⁵ Sarokcsempénk kockapártázatos részmotívumára külön kitérve talán az sem véletlen, hogy ugyanezen csoportba tartozik a Kusalyi Jakcs-címeres csempe is, melynek kockapártázatos csókakői változatáról (3. ábra 1–2) az előzőekben már részletesen szó esett (II. csoport 13a-b. típus).

A VAGDALT BELSŐKERETŰ ZSIGMOND-KORI TÖREDÉKEK

A csókakői anyag sajátos csoportját alkotják a vagdalt keretű csempék – teljes példányokként még nem rekonstruálható és klasszifikálható – töredékei (8. ábra 1–6, 9. ábra 1–4). Általános jellemzőjük a kettős keretezés (kívül egyszerű lécz-, belül kötéldíszitimitáló vagdalt szalag), ugyanakkor más-más negatívon készült szinte minden töredék. Olykor megőrződtek a csempék középmezéjének változó nivójú ábrázolásai is: bordával kirajzolt kerek talpú címerpajzsba vagy kerek medalionba foglalt, lapos plasztikájú heraldikus állatok (pl. igényesebb rajzolatú szarvas, továbbá töredékességük és gyenge, elmosódott ábrázolásuk okán bizonytalanul meghatározható állatok, esetenként madarak lábai) (9. ábra 1–4).

A vagdalt belsőkeretű Zsigmond-kori csempéfélék gyakorisága és területi szóródása egyelőre igen behatárolt. A nivósabb plasztikájú, mázas változatok mai tudásunk szerint kizárólag a budai

²⁵ HOLL 1958, 234–235, 41. és 46. kép; HOLL 2010, 731, 736, 19. ábra 1, 22. ábra 5; *Szívmelengető középkor* 2018, 275–278 (Kat. 4.16.f).

8. ábra. 1–6. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond-kori csempetöredékek.

(Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 8. 1–6. Csókakő Castle. Fragments of tiles from the Age of Sigismund with incised inner frames.

(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

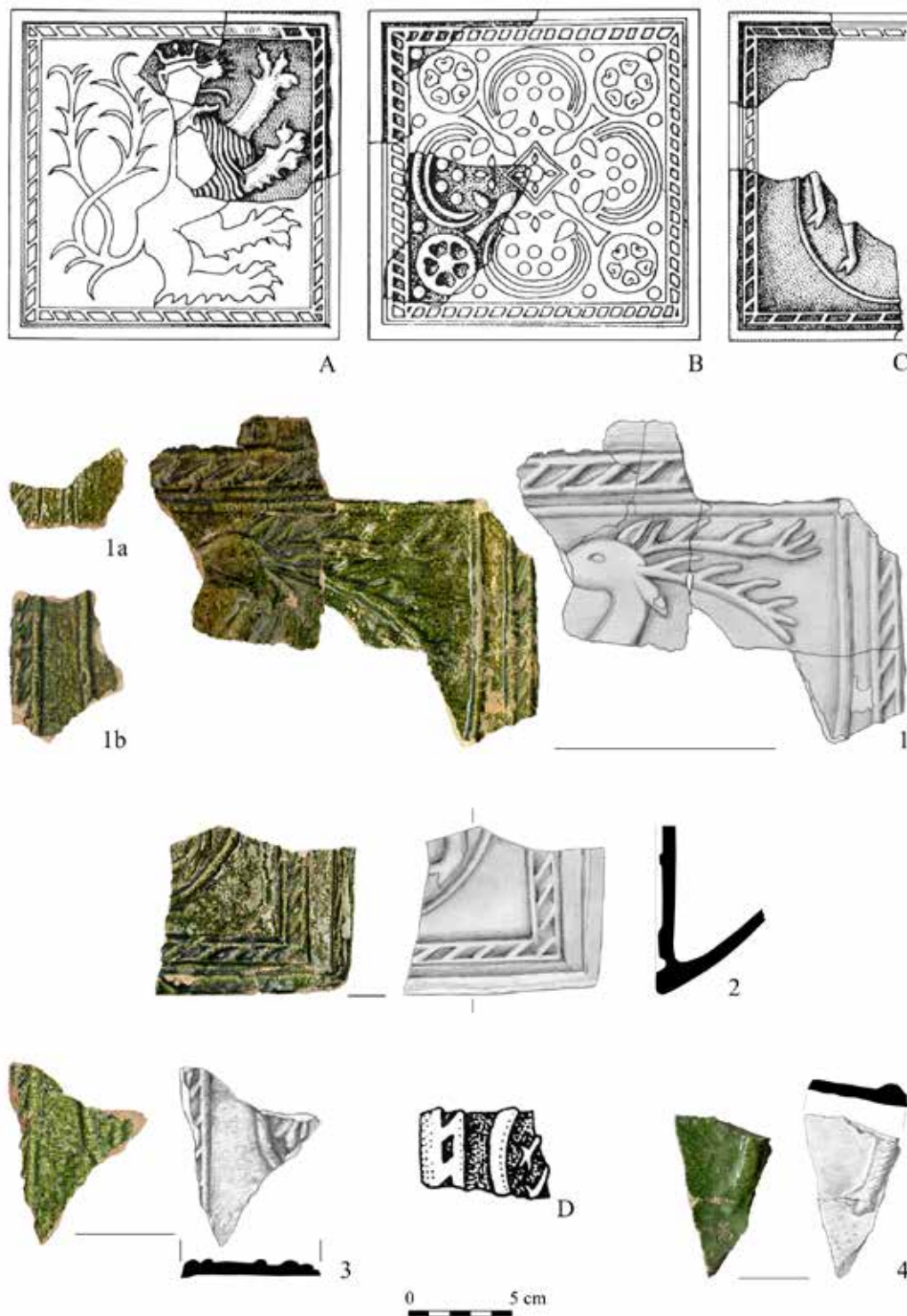
I. csoport produktumai (5., 9., 17., 18. típus).²⁶ Úgy tűnik, ezt az Anjou-kori előképekkel²⁷ is rendelkező keretezési formát a csempés kályhák nagy centrumainak (Buda, Visegrád, Diósgyőr) más Zsigmond-kori csoportjánál nem alkalmazták.²⁸ A vagdalt belsőkeretű csempéknek a Zsigmond-kori budai I. csoporton belül is korlátozott divatját jelzi, hogy a gyakoribb 5. és 9. típus is csak Budáról, Nyékről és Vértesszentkeresztről ismert, a 17. és 18. típus (zöld mázas) csempéi pedig kizárólag a várpalotai kályhán lelhetők fel.²⁹ Ezért is oly jelentős a 18. típus szerény, máztalan

²⁶ HOLL 1958, 228, 32. kép; HOLL 1971, 161, 111. kép; HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; HOLL 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 7. kép 5, 9, 17. kép 17–18; HOLL 2010, 6. ábra 4–5; *Szívmengető középkor* 2018, 233 (Kat. 3.96).

²⁷ Különösen a budai Sámson-ábrázolásos Anjou-kori csempék figyelemre méltóak, távolabbról pedig az Anjou-kori budai II. csoport, valamint a pomázi 14. századi csoport produktumai említhetők (HOLL 1990, 63, 71–72, 11. kép 3, 13–15. kép, 17. kép; HOLL 2010, 727, 729).

²⁸ E díszítéstől elválasztandó a sarokcsempék – egyébként sokkal inkább a kor máztalan kályhaszemeire jellemző – plasztikus kötélmintás szegélyezése, mely a Zsigmond-kori budai III. csoport 4. típusánál (HOLL 1958, 55. kép), vidéken pedig a szászvári csempéken figyelhető meg. HOLL 2010, 731, 17. ábra 3–4; *Szívmengető középkor* 2018, 243 (Kat. 3.112).

²⁹ HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; HOLL 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 17. kép 17–18.

9. ábra. 1–4. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond-kori heraldikus állatalakos csempetöredékek. (Fotó: Hátori Péter; rajz: Éber Magda); A–D: Székesfehérvár, Zsigmond-kori csempetöredékek. (BOLDIZSÁR 1992 nyomán)

Fig. 9. 1–4. Csókakő Castle. Fragments of heraldic animal tiles from the Age of Sigismund with incised inner frames. (Photograph: Péter Hátori; drawing: Magda Éber); A–D: Székesfehérvár, fragments of tiles from the Age of Sigismund. (After BOLDIZSÁR 1992)

változatának felbukkanása Székesfehérváron, a középkori Nova Civitas külvárosban (Selyem utca 1–13) (9. ábra A).³⁰ A 18. típusal egyazon kályhához tartozó, további vagdalt keretű töredékek is előkerültek a lelőhelyen (egyikük pajzsos/medalionos, állatlábas) (9. ábra C),³¹ melyeket már önmagukban is szoros szálak fűznek a most ismertetett csókakói csempékhez. Még nyilvánvalóbb e rokonság a Selyem utcai anyag azon részével, ahol a pajzsos/medalionos keretbe foglalt madárláb-ábrázolás már a csókakói darabokkal minden tekintetben egyező, rózsaszín cserépalapú, zöld mázas csempén jelenik meg (9. ábra D).³² E zöld mázas-vagdalt keretes anyag nem is csak a Nova Civitas külvárosra korlátozódik, észlelt a Castrum területén is: e körbe tartozó, geometrizált növényi ornamentikával díszített változat került elő a Szent Anna-kápolna előtti feltáráson (9. ábra B).³³ Ezen – a várpalotai kályhán nem szereplő, a csempéképek tekintetében is jóval gyengébb nivójú (így a budai I. csoportba sem besorolt), ugyanakkor a csókakói anyaggal a lehető legszorosabb kapcsolatban álló – székesfehérvári csempékörre Holl Imre külön kitért 2010-es munkájában: „...még nem tudjuk, hogy vajon a városi fazekasok készítették-e ezeket a megrendelő igénye szerint, kiegészítve így egy Budáról szállított kályhát? Városi, helyi mesterre vall a darabok lapos plasztikája és a részletek kidolgozatlan mintázása az állatalakok esetében. Az is lehetséges, hogy az egész kályha helyben készült.”³⁴ Az e körbe tartozó csókakói töredékek támogatni látszanak a feltételezett fehérvári műhely létét, valamennyire érzékeltetve piackörzetének léptékeit is.

EGYÉB, MÉG NEM BESOROLHATÓ TÖREDÉKEK

Az anyagban fellelhető még egy gyenge kivitelű és – túlhasznált vagy másodlagos negatívjai okán – esetenként rendkívül elmosódott plasztikájú csempékör. A töredékeken változó plasztikai minőségű, olykor alig kivehető mancsok és egy jellegzetes gótikus farokmotívum részlete (10. ábra 1–4) utalnak heraldikailag jobbra forduló állat (cseh oroszlan?) ábrázolásokra, melyekhez hasonló, de mívesebb „mintaadó” változat a fehérvári anyagból ismert (10. ábra A).³⁵ E maradéktalanul még nem értelmezhető anyag talán szintén az előzőekben már tárgyalt székesfehérvári műhelykörhöz kapcsolódik. Tisztázásra vár további három mázas saroktöredék is. Ezek zárt előlapjának léckeretes sarokzugait plasztikus bordával kirajzolt, kerek medalionok, még valószínűbben gyűrűsen visszahajló indák díszítik (10. ábra 6–7). A Zsigmond-kori budai (II. csoport 12. típus) és székesfehérvári anyagban (9. ábra B) egyaránt előfordulnak olyan összetett, négykaréjos ornamentikával díszített négyzetes csempék, melyek sarkain – ugyanilyen elhelyezésben – kerek rozetták ülnek.³⁶ Végezetül, kissé elkülönítve, meg kell említeni még egy – talán szintén a gyenge kivitelű (fehérvári?) heraldikus csempékörbe vonható – zöld mázas, madár (véltetően sas) alakos szórványt is (10. ábra 5), melynek távoli, nagyságrendekkel nivósabb előképe a Zsigmond-kori budai I. csoport négyelt címeres, brandenburgi sasos 1. típusa lehet (10. ábra B).³⁷ Előkerülési kontextusa³⁸ azonban bizonytalanra teszi a felső sziklaterasz kis utcájában előkerült csempegyütteshez tartozását.

³⁰ BOLDIZSÁR 1992, 87, 75. kép.

³¹ BOLDIZSÁR 1992, 87–88, 76–77. kép.

³² BOLDIZSÁR 1992, 88, 93. kép.

³³ BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép.

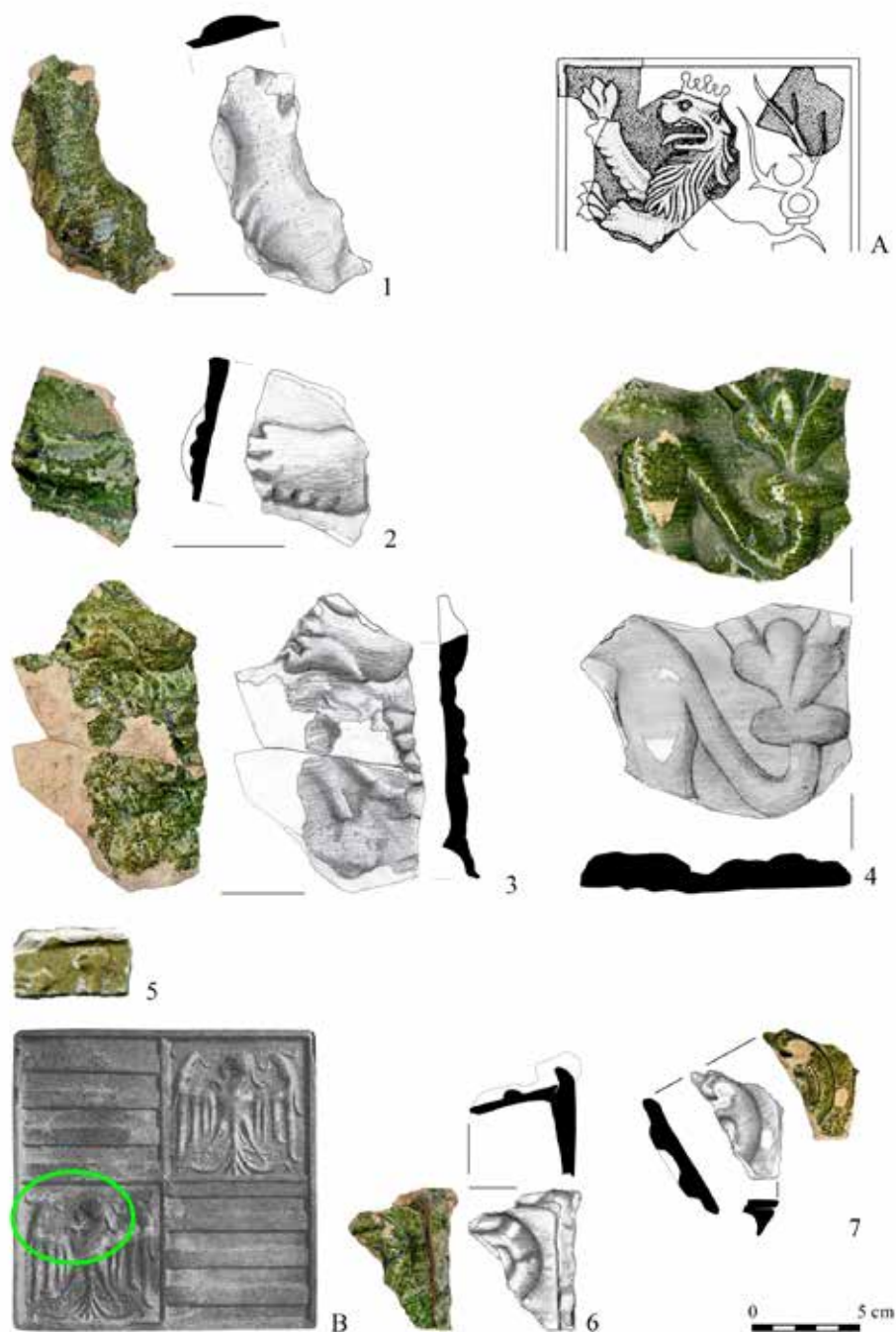
³⁴ HOLL 2010, 734–735, 21. ábra 4–5.

³⁵ BOLDIZSÁR 1992, 87, 72. kép.

³⁶ HOLL 1958, 235, 47. kép; BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép.

³⁷ HOLL 1958, 228, 28. kép; HOLL 2002, 364, 1. kép 1, 2. kép 1, 4. kép 1; *Szívmelengető középkor* 2018, 73–74 (Kat. 2.8), 232–233 (Kat. 3.95).

³⁸ A csempetöredék az alsóvár 15. századi, déli főfala elé húzott „Bakics-kori” falvonulat egyik olaszbástya-szerűen kiugratott és többször megújított védművének betöltéséből került elő, 15–17. századi másodlagos kerámiaanyag részeként (2014. évi ásatási dokumentáció: 600/145/2016).

10. ábra. 1–7. Csókakő-Vár. Zsigmond-kori csempetöredékek (1–5: heraldikus állatalakos, 6–7: kerek medallion- vagy gyűrűsen visszahajló indadíszes töredékek. Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda);

A: Székesfehérvár, Zsigmond-kori cseh oroslános csempe. (BOLDIZSÁR 1992 nyomán); B: Buda, csempe Zsigmond brandenburgi sasos-négyelt címerével (I/1. típus). (HOLL 1958 nyomán)

Fig. 10. 1–7. Csókakő Castle. Fragments of tiles from the Age of Sigismund. (1–5: Heraldic animals, 6–7: Fragments of round medallions or of elements with curling trailer decoration. Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber); A: Székesfehérvár, Age of Sigismund tiles showing the lion of Bohemia. (After BOLDIZSÁR 1992); B: Tile showing Sigismund's coat of arms quartered with the eagle of Brandenburg, Buda (Type I/1). (After HOLL 1958)

MEGFIGYELÉSEK, KÖVETKEZTETÉSEK

A bemutatott anyagot alapvetően a kályhák alsó részéhez tartozó típusok teszik ki. Teljességgel hiányoznak a tetőzet elemei (oromcsempék, hagyma alakú kályhaszemek), és csekély arányban vannak csak jelen a tornyos felsőrész dongás hátú csempéi. A kályhatapasztás-törmelék szintén elenyésző. Mindez több szempontból is orientáló. Egyrészt – miután a Zsigmond-kori kályhaomladék és csempeanyag hiányzó része az erősség más pontján sem került elő – okkal gyanítható, hogy ezen (nagyságrendekkel nagyobb, s főleg a kályha felső részeihez tartozó) hányad a váron kívül került elhelyezésre. Másrészt megfigyelhető, hogy a „kályhaalkatrészek” ezen eloszlása leképezi a (felülről lefelé haladó) bontás és elszállítás technikai sorrendjét is. Úgy tűnik, az alsóvári kis utca csempetörmeléke a kályhabontás(ok) utolsó fázisához kapcsolódik, és zömmel a fűtőberendezés(ek) alsó részének „maradéká”. Mint ilyen, nem érte már el azt a mennyiséget, hogy kiszállítsák a várból, helyben terítették el. Ebből az is következik, hogy e hiányos anyag nem tesz lehetővé kályharekonstrukciót. Viszont megengedi annak feltételezését, hogy az itt lelt – korban az 1400-as évek elejétől az 1430-as évek második feléig ívelő – csempeanyag több (jelen ismereteink szerint és a legnagyobb valószínűséggel két) kályhához tartozhattak. Mint arról már esett szó, e kályhák felszámolását, hulladékként való elterítését Hunyadi Mátyás 1465-től vert denárja keltezi. A feltárási eredmények nyomán hozzátéhető: mindegyik a Rozgonyiak csicsvai ágának birtokba lépésével együtt járó, az 1460-as évek második felére–1470-es évek elejére tehető átalakítások részeként került sor. A munkálatok alapvetően az alsóvári palotaegyüttest, továbbá a felsővár nyugati és északi traktusát, valamint ciszternáját érintették (esetenként szintén Hunyadi Mátyás denárjaival keltezve).³⁹

Eddig terjednek egyelőre kutatásaink biztosnak tűnő megállapításai. Jóval ingoványosabb terepre vezet át a csempeanyag kályhákhoz sorolása, e kályhák Zsigmond-koron belüli keltezése és csókakői megjelenésük „vártörténeti kontextusba” helyezése, mivel a már vázolt bizonytalansági tényezők több értelmezést is megengednek. Ezek részletező kibontása azonban meghaladja jelen munka kereteit.

Ami viszont egyértelműen megállapítható: amikor a bevezetőben jelzett megközelítésben kíséreljük meg körvonalazni Csókakő korszakonként változó, funkcionális ismérveit és művelődéstörténeti arculatát, jelzésértékű régészeti forrásként jön szóba a Zsigmond-kori kályhacsempeanyag is.

Jelentőségét külön aláhúzza, hogy mai tudásunk szerint mind az Anjou-korban, mind a 15. század utolsó harmadától a török foglalásig (1543/44) tartó időszakban – ezek a késő középkori vár pusztán védelmi és gazdasági szerepkörre redukált korszakai⁴⁰ – csak egyszerű szemeskályhák álltak Csókakőn. Ugyanakkor a csempés kályhák itteni feltűnése – összhangban az erősséget a 15. század első felében jellemző ugrásszerű növekedéssel és kiépüléssel, a kaputorony és várkapolna jellegével (ideértve utóbbiak igényes kőfaragvány-tagozatait is⁴¹) – érzékletesen jelzi, hogy Csókakőn a Zsigmond-korban megjelent a rezidencia-funkció, s ezzel szerves egységben a reprezentációra való törekvés is, mely vonások egészen a Mátyás-kor elejéig (1460-as évekig) a vár jellemzői maradtak.⁴²

E sűrített régészeti összképet tanulságos összevetni az írott forrásokkal is. Csókakő 1326 óta királyi birtok, egyben Fejér vármegye mindenkorai ispánjának időleges szolgálati javadalma.

³⁹ HATHÁZI 2010, 67–69; HATHÁZI – KOVÁCS 2016, 118–124; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 29–33, 36–37.

⁴⁰ HATHÁZI 1999, 36–53; HATHÁZI 2010, 45–97.

⁴¹ A kőfaragványok feldolgozása (JAKAB 2023, 27–53) során felvetett egyes építéstörténeti és keltezési elképzelések kellő óvatossággal kezelendők. A szakmai kétségeket ébresztő munkarészekre – egy helytállóbb végeredmény kialakítása érdekében – elengedhetetlen lesz visszatérni.

⁴² HATHÁZI 1999, 41–46; HATHÁZI 2010, 64–87; HATHÁZI – KOVÁCS 2019, 29, 31–33, 36–37. E téren figyelemre méltó a vár „Rozgonyi-korszakának” kerámiája (finom asztali edények, importáru stb.), és fontos tanulságokkal szolgálhat a középkori üvegyanyag is (KOVÁCS 2023, 62–63; H. GYÜRKI 1991, 32, 22. kép).

1425-ben így nyeri el mogyorósi Rozgonyi István is. E jog 1430-ban alakul át élethossziglani magánhasználatá, ami 1439-től István örökösire is kiterjed, de még ugyanezen évben Csókakő teljes jogú, örökös magánbirtokosaivá válnak. (Eközben Zsigmond – rendkívüli kiváltságként – már 1427-ben engedélyezi István számára egy családi sírkápolna emelését a Csókakőtől alig 24 km-re eső székesfehérvári királyi koronázó templomban és temetkezési helyen.) 1446–1447-ben több oklevél is rögzíti, hogy Csókakő a Rozgonyiak mogyorósi ágának rezidenciája. Kincstárukat és okleveleiket is itt őrzik, amit az 1440–1444 közötti „zavaros időkben” tulajdon rokonaik, a család csicsvai ágának tagjai elraboltak. A várat végül – Mogyorósi István fia János halála után (1459) – 1462-től tudja törvényesen és ténylegesen is birtokba venni a csicsvai ág. A fordulattal azonban a Csókakő rezidenciális szerepére utaló adatok sora is megszakad az írott forrásokban, a vár a továbbiakban csupán egyike a rezidenciáit máshol tartó család uradalmi központjainak. E státusz állandósul a vár későbbi birtokosainál is, egészen a török hódoltság koráig.⁴³

Az anyag összetétele azonban további kérdéseket is felvet: vajon a csempés kályhákban is megmutatkozó Zsigmond-kori luxus a Rozgonyiak főúri reprezentációjának a kizárólagos megnyilvánulása, avagy az első jelekkel már a királyi vár-korszak utolsó évtizedeitől kezdve számolhatunk Csókakőn? Ezzel is összefüggésben csempeanyagunk – státusszimbólum-jellege mellett – hozzájárulhat a több periódusban kiépült 15. századi vár még nyitott kronológiai kérdéseinek tisztázásához is? Ismét olyan kérdések, melyeket egy következő munkánkban tudunk körbejárni.

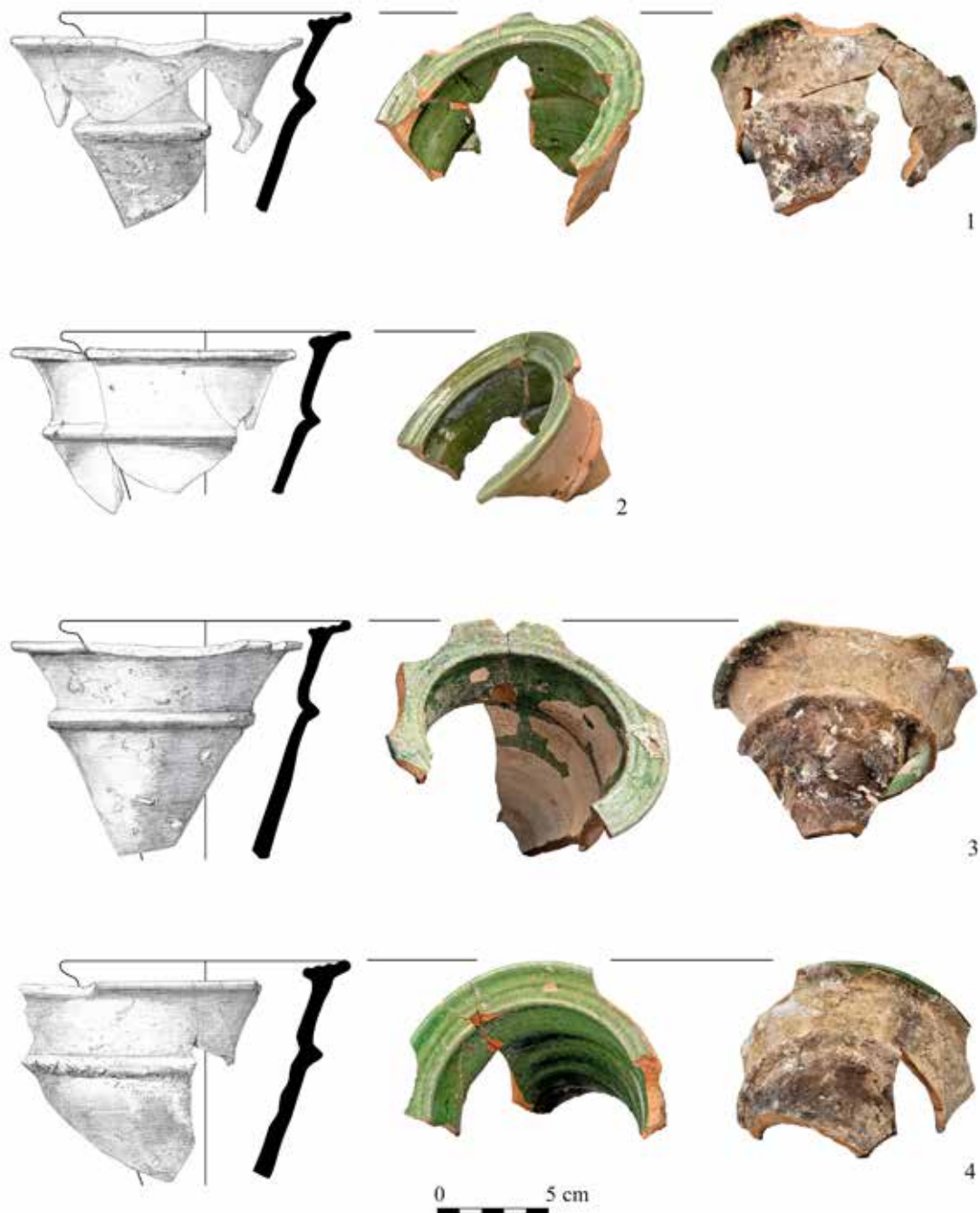
MÁZAS TÖRÖK SZEMES KÁLYHA

Az 1540-es években a vár oszmán uralom alá került. A hódoltság 143 éve alatt az anyagi kultúrában – amellet, hogy fennmaradtak a középkori hagyományok is – új, a hódítók kultúráját képviselő elemek jelentek meg. Ez utóbbiak közé tartozik a mázas török szemes kályha is, melynek jelenlétéről árulkodik a csekély mennyiségű jellegzetes kályhaszemanyag. A mázas török szemes kályha szintén egyfajta „reprezentációt” képviselhetett a vár életében, még ha e „luxus” mértéke és minősége jóval szerényebb is, mint ami a Zsigmond-kori csempés kályhák esetében volt tapasztalható. A reprezentációs jelleget nem csupán a kályhaszemleletek előfordulási aránya mutathatja, a feltevést alátámaszthatják a kályhatípus balkáni párhuzamai is, melyek több esetben módosabb polgári vagy fontosabb katonai, egyházi környezethez, jelentősebb kolostorokhoz kapcsolódnak. Egy középkori és egy (balkáni jellegű) török kályha összevetése (lásd 4. és 13. ábra) élesen rávilágít arra a különbségre, ami egy középkori magyar bárót és egy kisebb oszmán helyőrség parancsnokát körülvevő luxus között fennállt.

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

Csókakőn mázas török kályhaszemek darabjai szórványosan a vár több pontján is felbukkantak, de viszonylag nagyobb mennyiségben, az alsóvárban, a dzsámi alapjainak feltárása során, a falmaradványokat, illetve a dzsámi déli fala előtti járószintet borító kora újkori omladékos rétegekből kerültek elő (1. ábra 3–E1, F). A vizsgált 2014. évi anyagban szinte valamennyi török kályhaszemlelet töredék, illetve töredékes; kiegészíthető példány – még restaurálás után is – alig van köztük, ép darab csupán egyetlen került elő (11–12. ábrák).

⁴³ HATHÁZI 1999, 38–39, 42–48, 50–53; HATHÁZI 2010, 47–49, 52–64, 89–96; SCHMIDTMAYER 2012, 126–135; SCHMIDTMAYER 2014, 193–217; SCHMIDTMAYER 2015, 207–217, további irodalommal.

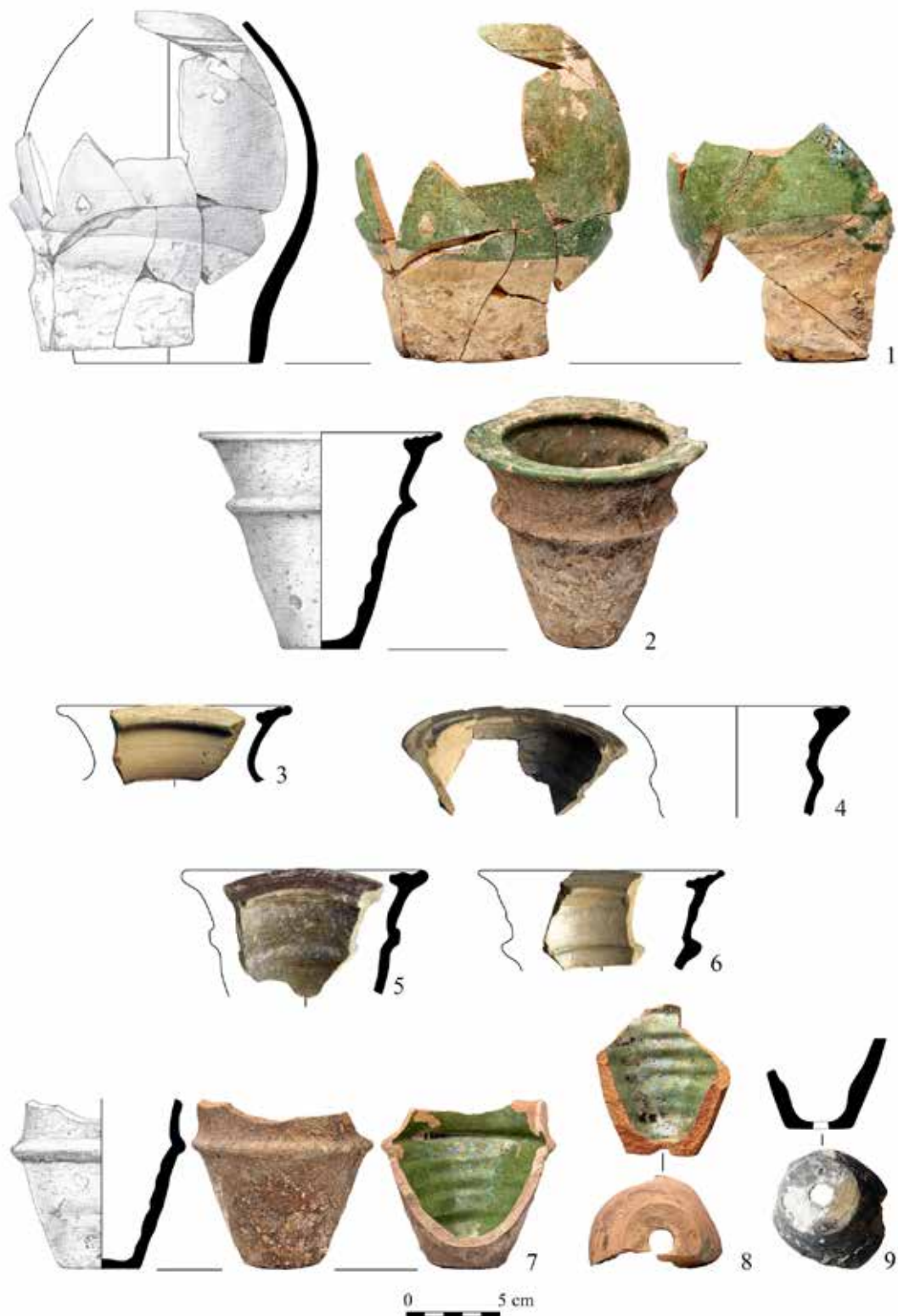

11. ábra. Csókakő-Vár. 1–4. Mázás török kályhaszemek töredékei.

(Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)

Fig. 11. Csókakő Castle. 1–4. Fragments of glazed Ottoman stove tiles.

(Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

12. ábra. Csókakő-Vár. 1. Kályhacsúcsként használt török kori korsó töredékei; 2–9. mázas török kályhaszemek darabjai. (Fotó: Hámori Péter; rajz: Éber Magda)
 Fig. 12. Csókakő Castle. 1. Fragments of Ottoman-era jugs used as stove pinnacles; 2–9. Pieces of glazed Ottoman stove tiles. (Photograph: Péter Hámori; drawing: Magda Éber)

JELLEMZŐK

A magyarországi anyagban a homorú (konkáv) mázas török kályhaszemeknek alapvetően két fő típusa különíthető el,⁴⁴ egy keskenyebb peremű, mélyebb pohárszerű, valamint egy szélesebb peremű, alacsonyabb vagy mélyebb, bögre alakú változat. A szemek belső oldalukon mázasak, a máz színe általában zöld, ritkábban sárga,⁴⁵ még ritkábban barna, Gyulán folytatott technikával készített darabok is vannak. Ilyen típusú mázas kályhaszemek 16. századi, de főként 17. századi délvidéki (szerbiai és horvátországi), továbbá Al-Duna vidéki (romániai) régészeti anyagból is ismertek, többé-kevésbé azonos formában.⁴⁶

A csókakői kályhaszemek mind a magasabb pohárszerű formát képviselik, gyűrűvel tagolt oldalfallal, vízszintesen kihajló, bordázott (hornyolt) peremmel. Gyors korongon készültek, anyaguk finom homokos, színük halványbarna-barna, belső felületüket szinte mindig zöld máz fedi. A szemek peremének külső átmérője többnyire 13 cm (néha 12–13 cm közötti), a peremszélesség 1,5–1,7 cm, az ép példánynál a mélység 11 cm, az alj átmérője 4 cm. Több peremen agyagtapasztás maradványa található, mely a kályha külső felületének eldolgozása során került a szemekre.⁴⁷ Néhány kályhaszem alján 1–1,2 cm átmérőjű kerek lyuk figyelhető meg (12. ábra 8–9), ezek talán a hőáteresztéssel lehettek összefüggésben. Szembetűnő, hogy a szemek külső felülete sok esetben nemcsak égett-kormos, hanem szórtan habarcsnyomokkal is borított. A koromnyomok intenzív használatról tanúskodnak. Néhány esetben a szemeken nincs korom (11. ábra 2, 12. ábra 8), ezeket talán nem használták fel, vagy talán sárral kenték be tapasztáskor.⁴⁸

A KÁLYHATÍPUSRÓL

Az átnézett leletanyagban a kormos, habarcsnyomos kályhaszemek nagyon egységes képet mutatnak (11. ábra 1, 3–4), ami arra utal, hogy azok többsége ugyanazon kályha alkatrészei lehettek. A leletek egy – a vár többi (török kori) kályhájához képest – nívósabbnak értékelhető, mázas török kályhaszemekkel épített kályha emléket őrizhetik, mely a vár előljárója lakhelyének egyik helyiségében állhatott. E lakhely a vár kiemelt jelentőségű épülete, a dzsámi mellett, annak keleti szomszédságában helyezkedhetett el,⁴⁹ az alsóvár 15. századi palotájának sérült, de használatban maradt épülettömbjében kialakítva (1. ábra 3-E). E török kori épület emeletes lehetett (talán hasonló volt a balkáni, anatóliai tradicionális lakóházakhoz), a kályha pedig az emeleten állhatott. A kályha alapjait, a felépítmény tapasztásmaradványait nem találtuk meg az ásatások során. Nem zárható ki, hogy ezt a kályhát is elbontották (mint a középkori csempés kályhá/ka/t), és az épebb szemeket elszállították (amit alátámasztana a várban maradt anyag erősen töredékes

⁴⁴ Nagyobb magyarországi várakból, városokból pl.: Pécs: FEHÉR 1959, 115–119, 131–132, X. t. 1–15; Esztergom: FEHÉR – PARÁDI 1960, 42, XXVIII. t. 2; Eger: FODOR – KOZÁK 1970–1971, 150, 155, és 18–19, 45. képek; Szolnok: pl. KOVÁCS 1984 44, 122–123, 26. t. 1–4, 6; Visegrád: pl. GERELYES 1987, 174, 5. kép 4, 7; Segesd: MAGYAR 1988, 143, 14. kép 6, 15. kép 1–2; Vác: TETTAMANTI 1994 110, 25. t. 1; Buda: pl. GERELYES 1991, 31–34, 38, 40, 47, és 14. kép 3–5; SÁBJÁN – VÉGH 2002; Székesfehérvár: KOLLÁTH 2010, 84–85, kat. 286–287; Kanizsa: KOVÁCS 2003, 159, 7. kép 7; Gyula: SZALAI 2017, 481, 3. ábra 17–20. – Kisebb várakban pl.: Dunaföldvár: KOZÁK 1970, 204–205; Vál: HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 48–49, 55, és 27. kép 3–6; Szigetvár-Turbék: HANCZ 2020, 294–297, 27–29. ábrák; Barcs: KOVÁCS 2021, 343–345, Fig. 14, 362–364, Fig. 30–31.

⁴⁵ SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁶ Bács (Bač, Vajdaság, Szerbia): NADJ 1961, 95, Taf. XIV. 5–10 (említéssel további lelőhelyekre); Belgrád (Beograd, Szerbia): MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973, 215, (227), cl. 23; BIKIĆ 2003, 88, Tip XVI/4–5, 154–155, sl. 34; Eszék (Osijek, Horvátország): RADIĆ 2015, kat. 140–146; Turnu-vár (Turnu Măgurele, Románia): GAȘPAR 2019, 135, cat. no. 53, Pl. VI. 3a–b.

⁴⁷ A kályha külső felületének eldolgozásáról: SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁸ SÁBJÁN – VÉGH 2002, 284.

⁴⁹ E lakóterülethez kapcsolódik egy-két további reprezentatív lelet is (pl. mindkét oldalán sgraffito díszes talpas tál és kínai porceláncsésze darabjai).

jellege). Kérdéseket vetnek fel a szemek külső felületén található habarcsnyomok, melyek közvetetten talán a várbeli kőépítkezésekkel függhetnek össze.

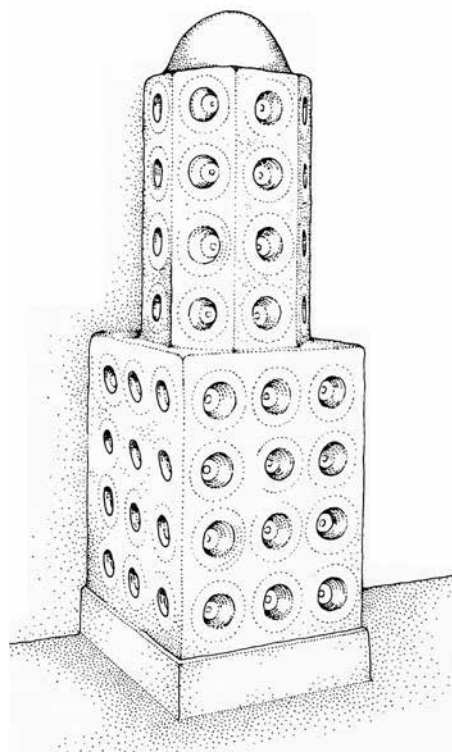
Miután a kályhatípust csupán a kályhaszemek képviselik, azok is töredékesek, kályhát, kályhatömeget nem tudunk rekonstruálni.

A hódoltsági formák rekonstruálásában segít egy Belgrád külvárosában feltárt kályhamaradvány. Az egykori kályha egy 17. század második felére keltezhető, 1688-ban elpusztult épület egyik helyiségében került elő, zöld mázas kályhaszemekkel kirakott, négyszög alapú alsó része viszonylag épen maradt meg.⁵⁰

A magyarországi mázas szemes kályhás anyagból kiemelkednek a budai Vízivárosban feltárt két, 17. század végén elpusztult kályha maradványai.⁵¹ Az emlékanyag alapján – Sabján Tibor által – rekonstruált kályhák balkáni típusú fűtőberendezést jelenítenek meg, melynek főbb részei a téglalábazaton álló, vagy lábazat nélküli négyzetes (négyzet) alapú alsó rész, az azon ülő nyolcszögű hasáb formájú felső rész, és a kupola (13. ábra). E forma gyakori lehetett a hódoltsági török (balkáni) kályháknál, sőt nemcsak a mázas, hanem a mázatlan szemes kályháknál is,⁵² de minden bizonnyal csak egy volt a formák között.⁵³ Fontos megfigyelés, hogy a vízivárosi kályhákból a mázas kályhaszemek mellett talpas tálat és reneszánsz kályhacsempét is beépítettek.

A különféle elemek beépítése Csókakőn is elképzelhető, sőt valószínűsíthető. Egyedi, „házi” megoldást sugall egy zöld mázas korszó másodlagos felhasználása (12. ábra 1). A korszó kiütött fenekének átmérője 10 cm, a belső oldal füsttől-égéstől szürkésfekete, kormos. A hasas korszó üres fenekét agyagba nyomták: a korszót (vagy annak darabját) a kályha tetején helyezhették el, ahol kályhacsúcsként dísz volt, vagy esetleg kürtőszerű funkciót töltött be. A korszó külsején a 4,5 cm széles, tapasztásnyomokat őrző alsó sáv a kupola falának vastagságát mutatja.⁵⁴

A magyarországi mázas török szemes kályhák a balkáni – főként újkori – mázas szemes kályhával rokoníthatók, ezeknek különféle változatai ismertek (14. ábra A–D). A boszniai és főként a bulgáriai újkori párhuzamokra már íj. Fejér Géza is rámutatott 1959-es (1960-ban) megjelent tanulmányában.⁵⁵ Sabján Tibor további balkáni – boszniai, szerbiai, bulgáriai – adatokat gyűjtött.⁵⁶ A boszniai példák sorát bővítik a 18. századi Svrzo-ház (Sarajevo, Bosznia-Hercegovia) mázas

13. ábra. Mázas török szemes kályha, Sabján Tibor rekonstrukciója a budai vízivárosi lelet alapján. (SABJÁN 2002 nyomán)

Fig. 13. Stove with Ottoman glazed tiles. A reconstruction by Tibor Sabján on the basis of remains of a stove found in Buda's Water Town. (After SABJÁN 2002)

⁵⁰ MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973, 204, (227), cl. 23, T. VII–VIII.

⁵¹ SABJÁN – VÉGH 2002.

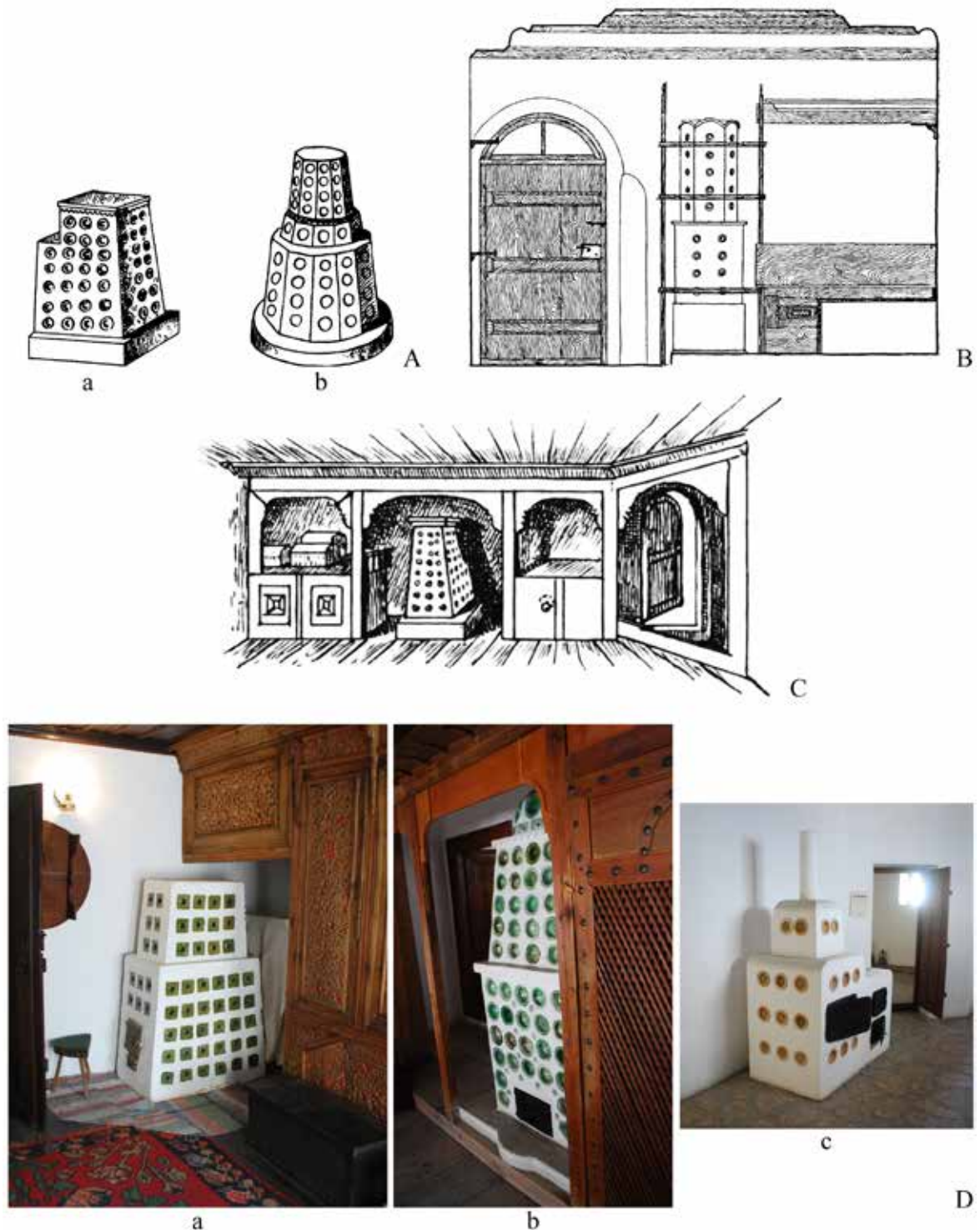
⁵² KOVÁCS 2021, passim, lásd figs 24, 26–27.

⁵³ SABJÁN – VÉGH 2002, 288.

⁵⁴ A korszón látható tapasztásnyomokra Gucci László restaurátor hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Egyébként ezt a kupolavastagságot azonosíthattuk a kályhamaradványokban igen gazdag barcsi anyagban is. KOVÁCS 2021, 357.

⁵⁵ FEHÉR 1959, 131–132.

⁵⁶ SABJÁN – VÉGH 2002, 284–287, 16–18. ábrák. Vö.: MERINGER 1900, Figs 30–32. Lásd még CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957, 37. kép.

14. ábra. 18–19. századi balkáni mázas szemes kályhák. A: Bosznia. (MERINGER 1900 nyomán); B: Bulgária (Rila). (CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957 nyomán); C: Bosznia. (MERINGER 1900 nyomán); D: Bosznia (a. Travnik, b-c. Sarajevo). (Fotó: Kovács Gyöngyi)

Fig. 14. Balkan glazed-tile stoves from the 18th–19th centuries. A: Bosnia. (After MERINGER 1900); B: Bulgaria (Rila). (After CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957); C: Bosnia. (After MERINGER 1900); D: Bosnia (a. Travnik, b-c. Sarajevo). (Photograph: Gyöngyi Kovács)

szemű reprezentatív kályhái is (14. ábra Db),⁵⁷ a földszinten álló mázas kályhaszemekkel kirakott kemencés tűzhely (14. ábra Dc) arra is figyelmeztet, hogy mázas kályhaszemeket nem csak lakóterek fűtőberendezéseikhez alkalmaztak. A jelenleg ismert újkori balkáni kályhák 16–17. századi jegyeket őrizhetnek, így fontos adatokkal szolgálnak a magyarországi hódoltsági anyag értékeléséhez. Abalkáni példák formai gazdagsága alapján biztosan feltételezhető, hogy a hódoltsági magyarországi kályhák is különbözők lehettek, olykor egyedi megoldásokkal.

ÁLTALÁNOS MEGFIGYELÉSEK

A hivatkozott/közölt – és a legkülönbözőbb lelőköörülményekkel és kísérő anyaggal rendelkező – régészeti leletek tanúsága szerint a keltezhető kályhaszemek többnyire 17. századiak, így a mázas szemes kályhák feltehetően inkább a 17. századra jellemzőek.⁵⁸ A mázas török kályhaszemek gyakran fordulnak elő más típusú kályhaszemekkel, ami a különböző szemes kályhatípusok egyidejű és párhuzamos jelenlétét bizonyítja adott helyszínen. Csókakőn is ez a helyzet: a leletanyag alapján a középkort, majd a török kort is alapvetően a mázatlan tál alakú kályhaszemekkel épített kályhák kísérték végig.

A régészeti leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a magyarországi hódoltságban mázas szemes kályhák városokban, kisebb és nagyobb várakban egyaránt jelen voltak. A kisebb váraknál a mázas szemes kályhák építésének hátterében talán az adott vár parancsnokának igénye, anyagi lehetősége áll, esetleg a vár státusza. A váli palánkvár területén a mázas török kályhaszemek főként abból a 17. század végi gödörből kerültek elő, mely egy talán módosabb török személy (várparancsnok?) tulajdonához tartozó, komplett török rézedényegyüttest is rejtett. A Nagy Szulejmán szultán (1520–1566) türbéje körül épült turbéki palánkerősségben a halveti derviskolostor magyarázhatja a nívósabb kályhák jelenlétét.

A csókakőihez hasonló a helyzet Baracson. A barcsi oszmán palánkvár régészeti leletei között a jellegzetes mázas török kályhaszemleletek előfordulási aránya igen csekély, és szinte valamennyi darab töredék, illetve töredékes. A 2003. évi kályhaszemleletek között az arányuk 2% körüli,⁵⁹ sűrűsödésük környezetében különleges leletek is előfordultak.⁶⁰ Feltűnő, hogy egyes déldunántúli, kisebb jelentőségű helyszíneken, mint például Ozorán, a mázas török kályhaszemek teljes egészében hiányoznak.⁶¹ Az újpalánki vár területén folyt sokéves ásatásból is csupán két darab mázas török kályhaszemtöredék ismert.⁶²

Szemes kályha a 16–17. századi Anatóliában nem volt használatos, a kapcsolatok, párhuzamok a Balkán felé mutatnak. A mázas szemes kályhatípus a (16–)17. században feltehetően a Balkánon sem volt még általános, bár a régészeti adatok (többnyire kályhaszemek) bizonyítják 17. századi jelenlétét. Elterjedése azonban csak a 18. századtól figyelhető meg.

KÁLYHAÉPÍTŐK

Az oszmán kori írott források bizonyítják, hogy a hódoltság korában a várépítkezésekhez munkaerőhiány miatt igénybe vették a helyi lakosság kézműves rétegének munkáját is,⁶³ gyakran történt alkalmi berendelés távolabbi területekről is. A szultáni tanács egy 1572. évi rendelete szerint Esztergom, Székesfehérvár és Szigetvár felújításához eredetileg az izvorniki, aladzsahiszári,

⁵⁷ Lásd még KOVÁCS 2021, Fig. 31. 2.

⁵⁸ Korábbi áttekintés: KOVÁCS 2021, 364.

⁵⁹ KOVÁCS 2021, 343.

⁶⁰ Rozmáragyarból készült övlemez, izniki edény töredéke, arab betűs pecsétnyomó. KOVÁCS 2021, 362, 92. jegyzet.

⁶¹ Ozora: GERELYES – FELD 1986, 177.

⁶² GAÁL 2015, 168, 6. t. 11–12.

⁶³ FODOR 1981, 72.

szendrői, szerémi, pozsegai, boszniai és hercegovinai szandzsákokból kellett volna kiállítani elegendő számú kőművest és ácsot (a boszniai és hercegovinai szandzsákok végül a helyi munkák miatt felmentést kaptak ez alól).⁶⁴ Az építkezések így jelentős mester-, kézművesvándorlást (és ezzel összefüggésben árumozgást is) eredményezhettek.

Csókakő birtokosai is a hódoltság idején mindvégig (de a középkorban is) támaszkodtak az uradalmi, illetve környékbeli települések természeti forrásaira, iparára, lakosságának munkarejére.⁶⁵ Intenzívek voltak a kapcsolatok a szandzsákközpont Székesfehérvárral is.⁶⁶ A középkortól eltérő forma miatt a mázas török kályhaszemeket feltehetően nem a falvak fazekasai készítették, azok a török Székesfehérváron készülhettek. Mázas szemes kályhát főtiszt, a vár kapitánya rendelhetett meg, például Sábán aga, aki a 17. század első évtizedeiben, 1608–1632 között volt a vár parancsnoka, és többször szerepel a korabeli forrásokban.⁶⁷ Az írott források nem említik, de több várbeli építkezés valószínűleg hozzá (vagy sógorához) köthető. A kályhaépítők azonban magyar mesterek lehettek, akik akár előképek alapján is dolgozhattak.

BEFEJEZÉS

A fűtőberendezések, a különféle főző-sütőhelyek a mindennapi életvitel alapvető elemei. A kályhák, tüzelőhelyek rendszere egy várban is alapvetően igazodott lakóinak legkülönbözőbb szükségleteihez, a szóban forgó időszakban különösen összefüggött a klimatikus viszonyok változásával. A korszak időjárásában a „kis jégkorszak” (1300–1800) jelei – hideg telek, hűvös, csapadékos nyarak – a Kárpát-medencében, így a szűkebb régióban is mutatkoztak.⁶⁸ Az időjárás tényezőkhöz történő alkalmazkodás, annak a különböző korszakok régészeti leleteiben megfigyelhető lecsapódása a várban izgalmas kutatási téma lehet a jövőben. Jelen tanulmányunk azonban a fűtőberendezések vonatkozásában csupán a reprezentáció kérdését vizsgálja. A Zsigmond-kori mázas kályhák udvari, főúri szintű reprezentációról árulkodnak, ami igen jelentős mértékben köthető a rezidenciáját itt berendező Rozgonyiak mogyorósi ágához. A 17. században egy mázas török szemes kályha szintén szolgálhatott reprezentációs célokat, e kályhatípus párhuzamai Csókakőt az oszmán birodalom északi (balkáni) régiójának anyagi kultúrájához kapcsolják.

A fűtőberendezések változásai tükrözik a vár korszakváltásait, teret adva az építéstörténeti és kronológiai kérdéseken túllépő reflexióknak, melyek a vár változó súlyát és funkcióit éppen úgy érintik, mint a kályhák építőire és építtetőire egyaránt kiterjedő társadalomtörténeti szempontokat.⁶⁹

IRODALOM

- BEHRINGER 2017 BEHRINGER, Wolfgang: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Ford.: Tarnói Judit. Budapest 2017².
- BIKIC 2003 BIKIC, Vesna: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek) / Belgrade ceramics in the 16th–17th century*. Beograd 2003.

⁶⁴ FODOR 1981, 83, vö. FODOR 2020, No. 10 (50–51).

⁶⁵ Pl. RÁTH 1860, 57 (1639), 65 (1641).

⁶⁶ 1543-ban a vár oszmán őrseit Fehérvárról helyezhették Csókakőre, de még az 1550-es években is előfordult, hogy a katonákat a fehérvári őrseg névsorához regisztrálták (1558/59. évi zsoldlista). HEGYI 2007, II. 977, 1015.

⁶⁷ HEGYI 2007, II. 1019–1022; RÁTH 1870, passim.

⁶⁸ Pl. RÁCZ 2008, 97–100, 141–151; VADAS – RÁCZ 2013, 218–227; BEHRINGER 2017, 115–217.

⁶⁹ Munkájukért köszönettel tartozunk Horváth Adrienn gyűjteményi osztályvezetőnek (SZIKM), Gucsi László restaurátornak, Kovács Bianka Gina és Náday Zsófia régészeknek, Hámori Péter fényképész-mesternek, Éber Magda, Mészáros Nóra és Varga Zsóka grafikusoknak (HUN-REN BTK Régészeti Intézet).

- BOLDIZSÁR 1989 BOLDIZSÁR Péter: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából (Gothische Ofenkacheln aus dem Fundmaterial der neueren Ausgrabung auf dem Gebiet der Burg von Buda). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988:1 (1989) 95–110.
- BOLDIZSÁR 1992 BOLDIZSÁR Péter: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron (Ofenkacheln aus dem Mittelalter in Székesfehérvár). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92:1 (1992) 83–92.
- BOLDIZSÁR 2016 BOLDIZSÁR Péter: Zsigmond kori kályhacsempék az esztergomi Malombástya leletanyagában. In: *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.* (<http://real.mtak.hu/134222/1/boldizsar-malombastya-csempék.pdf>, letöltve: 23.06.29.)
- CHRISTOV – STOJKOV – MIJATEV 1957 CHRISTOV, Christo – STOJKOV, Georgi – MIJATEV, Krăstju: *Das Rila-Kloster. Die Geschichte, das Bauwerk, Wandmalerei und Holzschnitzerei.* Aus dem Erbgut der bulgarischen Baukunst 6. Sofia 1957.
- FEHÉR 1959 FEHÉR, Géza ifj.: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der Türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1959 (1960) 103–149, I–XII. t.
- FEHÉR – PARÁDI 1960 FEHÉR Géza ifj. – PARÁDI Nándor: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások (Fouilles pratiquées près Esztergom à Szenttamáshegy). *Esztergom Évelapjai* 1960, 35–44, XXVIII–XXIX. t.
- FODOR 1981 FODOR, Pál: Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35:1 (1981) 55–88.
- FODOR 2020 FODOR Pál: *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban.* Szigetvár-könyvek 1. Budapest 2020.
- FODOR – KOZÁK 1970–1971 FODOR László – KOZÁK Károly: Leletgyűttesek a románkori székesegyház környékéről. Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I. (Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale de l'époque Romane. Données relatives à l'histoire de la céramique des XVIIe et XVIIIe siècles du château-fort d'Eger I.). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 8–9 (1970–1971) 147–199.
- GAÁL 2015 GAÁL Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen (Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd–Palánk [Jeni Palánk] und in der Ortschaft). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 37 (2015) 145–215.
- GAŞPAR 2019 GAŞPAR, Adriana: Ceramica din perioada otomană târzie descoperită recent la Cetatea Turnu. Analiză preliminară (Late Ottoman pottery recently found at Turnu Fortress. Preliminary analysis). *Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie* 11 (2019) 133–152.

- GERELYES 1987 GERELYES Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból (Turkish ceramics from Alsóvár in Visegrád). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 167–179.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából, 1972–1981 (Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda, 1972–1981). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 23 (1991) 21–74.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból (Fundkomplexe der Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, 161–182.
- H. GYÜRKI 1991 H. GYÜRKI Katalin: *Üvegek a középkori Magyarországon*. (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- HANCZ 2020 HANCZ Erika: Szulejmán szultán turbéki türbepalánkjának kerámiaanyaga. In: *Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa*. Szerk.: Pap Norbert. Budapest – Pécs 2020, 263–329.
- HATHÁZI 1999 HATHÁZI Gábor: Bevezetés; A vár kutatásának előtörténete; A Csákok vára; A királyok vára; A Rozgonyiaktól a Nádasdyakig; Csókakő, a török végvár. In: Béni Kornél – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő*. Csókakő 1999, 7–13, 22–75.
- HATHÁZI 2010 HATHÁZI Gábor: Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő 2010, 15–151.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez* (The Gothic Church Tower in Vál. Data to the 14th–17th Century History of Vál). A Szent István Király Múzeum Közleményei B/45. Székesfehérvár 1996.
- HATHÁZI – KOVÁCS 2016 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: Újabb kutatások a csókakői várban. Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19 (2016) 111–130.
- HATHÁZI – KOVÁCS 2019 HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: A csókakői vár régészeti kutatása 2014–2017 (Archaeological research in the castle at Csókakő, 2014–2017). In: *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink – Múlt, jelen, jövő*. A Dobó István Vármúzeumban 2019. április 25–26-án megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. Szerk.: H. Szilasi Ágota. *Studia Agriensia* 38. Eger 2019, 28–49.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 9. Budapest 2007.
- HOLL 1958 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *Budapest Régiségei* 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1971 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *Budapest Régiségei* 22 (1971) 161–207.

- HOLL 1984a HOLL Imre: Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a 15. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 209–220.
- HOLL 1984b HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1984) 109–114.
- HOLL 1990 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 58–95.
- HOLL 2002 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. *Budapest Régiségei* 35 (2002) 357–380.
- HOLL 2010 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció (Medieval stove tiles in Hungary XI. Armorial display). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, II. 709–756.
- JAKAB 2023 JAKAB Márton: *A csókakői vár kőanyaga*. MA dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2023.
- JAKAB 2024 JAKAB Márton: A csókakői vár 15. századi építkezései a kőfaragványok tükrében. *Castrum* 27 (2024) 27–53.
- KOCSIS 2006 KOCSIS Edit: A visegrádi fellegrád kályhacsempe leletei. In: *A visegrádi fellegrád*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS – VARGA 2020 KOCSIS Edit – VARGA Máté: Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7 (2020) 173–182.
<https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.173>
- KOLLÁTH 2010 KOLLÁTH Ágnes: *Kora újkori kerámia leletegyüttesek Székesfehérvár területéről*. MA dolgozat, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2010.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: *Török kerámia Szolnokon* (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok 1984.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS Gyöngyi: Jegyzetek a kanizsai vár 16–17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16th–17th century ceramic finds from the Kanizsa fort). *Zalai Múzeum* 12 (2003) 155–176.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS, Gyöngyi: Stoves in the Ottoman castle at Barcs, Drava Valley, Hungary. *Antaeus* 37 (2021) 329–380.
https://doi.org/10.62149/Antaeus.37.2021_12
- KOVÁCS 2023 KOVÁCS Bianka Gina: A Rozgonyiak konyhája. Étkezés a csókakői várból a 15. századi kerámialeletek alapján. *Magyar Régészet – Online* 12 (2023/1) 58–66.
<https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3>

- KOZÁK 1970 KOZÁK Éva: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári Öregtoronynál. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 181–208.
- KOZÁK 1981 M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 179–197.
- KOZÁK 1984 M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984, 187–204.
- KOZÁK 1993 M. KOZÁK Éva: *A vértesszentkereszti apátság*. Művészettörténet – műemlékvédelem 5. Budapest 1993.
- MAGYAR 1988 MAGYAR Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X–XVIII. században)*. Somogyi Almanach 45–49. Kaposvár 1988.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973 MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana: Kuća iz druge polovine XVII veka otkopana u utvrćenom podgraću beogradskog grada – Donjem gradu (La maison de la seconde moitié du XVIIe siècle, déterrée dans le faubourg fortifié de la ville de Belgrade, Donji Grad), *Godišnjak grada Beograda* 20 (1973) 201–228.
- MERINGER 190 MERINGER, Rudolf: Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegovina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 7 (1900) 247–290.
<https://archive.org/details/WissenschaftlicheMitteilungenAusBosnienUndDerHercegowinavolume71900/page/n281/mode/2up> (2024.06.30.)
- NADJ 1961 NADJ, Sandor: Tvrčava Bač. Rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959. godine (Die mittelalterliche Burg Bač. Resultate der archäologischen Grabungen in den Jahren 1958 und 1959). *Rad Vojvoćanskih Muzeja* 10 (1961) 89–115.
- RADIĆ 2015 RADIĆ, Mladen: *Osijek i šira okolica u osmanskom periodu*. Katalog izložbe / *Osijek and Surrounding Area in the Ottoman Period*. Exhibition Catalog. Osijek 2015.
- RÁCZ 2008 RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Természet-történelem 1. Budapest 2008.
- RÁTH 1860 RÁTH Károly: A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár* 7 (1860) 3–91.
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. *Opuscula Hungarica* 3. Budapest 2002, 269–288.
- SCHMIDTMAYER 2012 SCHMIDTMAYER Richárd: Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században (The castles of the Vértés Mountains: the noble residences of the Rozgonyi family in the fifteenth century). In: *Fiatál történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter. *Micae Mediaevales* II. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest 2012, 123–140.

- SCHMIDTMAYER 2014 SCHMIDTMAYER Richárd: A vértesi várak „valódi” urai az 1440-es években (The “real” masters of the castles of the Vértés Mountains in the 1440’s). *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014) 193–221.
- SCHMIDTMAYER 2015 SCHMIDTMAYER Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmai a késő középkorban*. PhD disszertáció, ELTE BTK, Budapest 2015. Kézirat.
- Sigismundus* 2006 *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. március 18. – június 18. Kiállítási katalógus. Szerk.: Takács Imre. Budapest 2006.
- SZALAI 2017 SZALAI Emese: 15–17. századi kályhaelemek a gyulai várból (Stove tiles /15th–17th centuries/ from Gyula castle). In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére / Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and the Early Modern Period. Studies in Memory of Imre Holl*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 473–484.
- Szívmengető középkor* 2018 *Szívmengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század*. Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum, 2018. április 11. – szeptember 2., Kiállítási katalógus. Szerk.: Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest 2018.
- TETTAMANTI 1994 TETTAMANTI Sarolta: A váci vár (Die Burg von Vác). *Váci Könyvek* 7 (1994) 101–174.
- VADAS – RÁCZ 2013 VADAS, András – RÁCZ, Lajos: Climatic changes in the Carpathian Basin during the Middle Ages: The state of research. *Global Environment* 12 (2013) 199–227.
<https://doi.org/10.3197/ge.2013.061209>
- VIZI 2015 VIZI Márta: Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 37 (2015) 41–73.

VARIATIONS ON A MEANS OF DISPLAY IN CSÓKAKŐ CASTLE – SIGISMUND-ERA TILE STOVES AND AN OTTOMAN STOVE WITH CONCAVE GLAZED TILES

Gábor Hatházi – Gyöngyi Kovács

Csókakő Castle, on the southern side of the Vértés Mountains in Transdanubia’s middle part, was built by the Csák kindred in the late 13th century. From the 14th century to the 16th, it was held by such nationally consequential families as the Rozgonyis, the Kanizsais, the Nádasdys, and the Bakicses, as well as by the king himself. The castle came under Ottoman rule in 1543–1544, remaining so right up until 1687 apart from a brief period during the so-called Long War (1593–1606). It retained its military functions until the end of the 17th century. Over a period of two decades, from 1997 until 2017, the castle site was excavated almost completely.

From the point of view of their role in display, the study investigates stove types in the castle that count as exceptional. The castle’s tile stoves from the 15th century attest to royal and baronial

display, while the Ottoman glazed-tile stove from the 17th can also tell of display, by high Ottoman officials.

The first part of the study addresses tiles from the Age of Sigismund unearthed at the castle. (King Sigismund of Luxembourg was King of Hungary from 1387 until 1437, and Holy Roman Emperor from 1433 until 1437.) Most of the Sigismund-era tile material found at Csókakő was brought from Buda, but also present were tiles with an incised inner frame (i.e. different from the Buda ones), suggesting the existence of a tile-making workshop in the nearby coronation city (Székesfehérvár).

The glazed Ottoman-Turkish stove tiles yield a highly uniform picture. The type of Ottoman stove at issue here is investigable in the context of the Balkans on the basis of parallels from the 17th, 18th, and 19th centuries.

Changes in these heating stove types reflect the changing periods in the castle's history, allowing insights that go beyond questions of dating and architectural periodisation, and that concern not only shifts in the castle's importance and functions, but also social history perspectives extending to those who built the stoves and those who had them built.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLINGUA

